

अष्टावक्रहृतं अध्यात्मशान्त्रं

अ० टी० १०१ पुनमः प्रापरमात्मने॥ ॥ यदज्ञानाज्जगज्जातं यद्विज्ञानाद्विनाशयते। तं न त्वाम-
 चिदानंदं कुर्वेद्वात्मप्रदापिकं॥ १॥ इदं तावदात्मानं दातुं न वपरिश्रमं परिश्रम-
 स्ततानेकशिष्यव्रातः परमकारुणिको न गवानश्चावक्रमुनिः सकलमुमुक्षु-
 जनमुद्दिधर्षुः शिष्यं प्रति मोक्षोपायमुपदिशति। मुक्तिमिति। तातेति। मातुप्रहस-

मुक्तिमिच्छसि चेत्तात विषया विषवत्यन॥

बोधने देशिष्यत्वं मुक्तिमिच्छसि तर्हि विषवत् विषं यथा त्यज्यते तद्विषयात् न
 ह स्पृशति परमगंधां सदाश्रयांश्च त्यजत तत्रासक्तिं माकाषरनर्थादनुत्वादित्य-
 र्थाः एतेन अनर्थनिवृत्तिमुक्तेरुपाय उक्तः॥ अथ परमानंदावाप्तिरूपं मुक्तेरुपाय-
 माह॥

स० १०२ हमेति क्षमानामसर्वदेनं सर्वाधिष्ठानत्वमात्मधर्मः॥ आर्जुनं ज्ञानमत्र विद्यारूपं
 कुहकसंबंधानां वा सोऽद्यात्मधर्मः॥ दयानामनिरुपाधिकं सर्वहितानुबंधित्वं मे-
 ष्यात्मधर्मः॥ तोषो नामात्मसुखं तदद्यात्मस्वरूपं। मत्यं नाम कालत्रयाबाध्य-

हमार्जवदयातोषमत्यं पीयूषवद्भज॥ १॥

स्वरूपं सोऽद्यात्मेव। एवंविधमात्मस्वरूपं पीयूषवद्भज। यथा पीयूषममृतर-
 यतेतद्वत्। हमार्जवदयोपेतं स्वस्वरूपं कालत्रयाबाध्यमात्मतत्त्वमाश्रयस्वे-
 त्यर्थः परमानंदावाप्तिहेतुत्वादित्यर्थः॥ १॥ ७ ॥

अ०टी०२

ननुपांचमोतिकोदेह एवात्मा तथा च नूतानांतद्वर्माणंचत्यागो न संभावितः। न
दृष्टिब्यादीनां स्वभावस्तो गंधादिकान्न त्रये पितृज्यत इत्याशङ्क्य। दृष्टिब्या
दिरूपस्त्वनवमीत्याह। नष्टधी। हे शिष्या। दृष्टिव्यपेक्षो वा दृष्टा काशादितद्वर्म
रूपस्त्वनवमि। अतस्त्वमनात्मधर्मानविषयांस्त्यजेत्यर्थः। न च हंगोरः

नष्टधी न जलं नाग्निर्न वायुर्गोर्निवानवान्।

एषां मास्ती एवात्मानं चिद्रूपं विद्विमुक्तये। २।

स्त्वस्त्यद्विप्रतीतेः पांचमोतिकोदेह एवात्मा इत्यत आह। एषामिति एषां देहादी
नां मास्ती एवात्मानं विधिमास्तु कुरुतथा च देहादेः मास्ती आत्मा देहादियो निवृत्ति
यथा घट इष्टा यटाक्षित इत्यर्थः। नैयायिका निमतमात्मानं निराकरोति चिद्रूपमि
ति। आत्मज्ञानम्यफलमाह मुक्तये इति॥ २॥

२

आत्यंतिकी दुःखनिवृत्तिर्मुक्तिरिति नैयायिकाः। दुःखप्रागभावस्त्यरिपालनं मु
क्तिरिति प्राणाकराः। आत्मज्ञानिर्मुक्तिरिति बौद्धा इत्यादी निमतानि निराकर्वन्ने
वात्मज्ञानाज्जीवन्मुक्तिदशमाह। यदीति। हे शिष्य यदित्वं देहं दृष्टव्यं कृत्य देहादि
न्यो विलसणं विविच्य चित्तिविश्रम्य चिदेकाग्रो नृत्वा तिष्ठसि तर्हि त्वं अधुनेव

यदि देहं दृष्टव्यं कृत्य चित्तिविश्रम्य तिष्ठसि॥

अधुनेव सुखी शान्तो बंधमुक्तो न विष्यसि॥ ३॥

इदानीं जीवदशायामेव सुखी प्राप्तपरमानंदः अतएव शान्तः सुप्रसन्नम
नाः बंधमुक्तः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रमुखानर्थरहितो न विष्यसीत्यर्थः॥ ३॥ ७॥

अ० टी० ३

ननु वणश्चिमप्रयुक्तानि कर्माणि विहाय चिति विश्रम्या बन्धनं कथमुक्तमित्याशं
कात्मा वणश्चिमविलक्षण इत्याह । नत्वमिति । त्वं वणश्चिमविलक्षण इत्यर्थः ।
ननु हं ब्रह्मण इत्यादि चाक्षुषप्रत्यक्षबलादात्मैव वणश्चिमीचेत्याशं कथं
ह । नाहि गोचर इति साहित्यादित्यर्थः । अयं ब्रह्मण इत्यादि प्रत्ययास्तु न त्वं

न त्वं विप्रादिको वणो निष्कामी नाह गोचरः ॥

असंगो निराकारो विश्वमासीत् सुखी भवः ॥

देहगोचरा एव न त्वात्मगोचरास्तस्येन्द्रियकृतानां गोचरत्वादित्यर्थः । तर्हि कीदृशो
हमित्याशं कात्मानं निरूपयन्नेव तद्विश्रान्तिफलमनुवदति । असंगः सर्वोपाधि
संगरहितः । निराकारो विश्वमासीत् त्वमसि अतश्चासंगादिरूपस्य तव वणश्चिम
विलक्षणत्वात्कममिक्तिं परि विहाय चिति विश्रम्य सुखी प्राप्त परमानंदो न वेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अ २

३

ननु वेदोदितकर्मविहाय चिति विश्रान्तावपि प्रत्यवायप्रसंग इत्यत आह ।
धर्माधर्मविति । धर्माधर्मादयो मनो धर्मा एव कालत्रये पितैः सह तव संबंधो ना
स्तीत्यर्थः । न कर्त्तेति । किंच विहितं निषिद्धं कर्म कर्तुं धर्मादिद्वारा सुखदुःखने कृत्वं

धर्माधर्मैः सुखदुःखं मानमानि न ते विनो ॥

न कर्त्ता सिन नो क्ता मिमुक्त एवामि सर्वदा ॥ ५ ॥

दपि तव संबंधो नास्ति शुद्धबुद्धस्वरूपत्वात्वं सर्वदा मुक्त एव अज्ञानमात्रविज्ञं
नितेबंधं सुखदुःखे हेतु चिति विश्रान्त्येवाज्ञाननिवृत्त्या न विज्ञं निष्येत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

३०टी०४

ननुअबुद्धत्वावस्येकस्यनित्यमुक्तस्यात्मनोबंधःकिंनिबंधनोयस्यबंधस्यनि
रुत्थर्थविवेकिनोयतंतइत्याशंक्य।नित्यमुक्तस्यापिप्रातीतिकंबंधहेतुमाह।ए
कइति।देशिष्यसर्वस्यदृष्टाप्रतिशरीरमेकत्वममिततश्चयायकत्वाच्चब्रह्म

एकोदृष्टासिमवस्यमुक्तप्रायोसिमब्रह्म॥

अयमेवहितेबंधोदृष्टारंपश्यमीतरम्॥५॥

य

क्तप्रायोसिदेशाध्यामवशतोबंधेप्रतियमानेपिवस्तुगत्यामुक्तोमीत्यर्थः।अय
मिति।हिनिश्चितंअयमेवतेबंधोयद्विस्तरंदेहादिरूपेपरिच्छिन्नंदृष्टारंपश्यमीत्यर्थः॥५॥

४

सर्वबंधहेतुरुक्तोऽथानर्थहेतुंवदन्नेवतन्निवृत्तिपरमानंदावाप्तिउपायमनुवद
ति।अहंकर्तृतिदेशिष्यअहंकर्तृत्येवंरूपोयोहंमानो।अहमिति।आत्मनिकट
त्वानिमानस्तद्रूपोमहान्त्तस्मामर्षःसुखदुःखविषावहस्तेनदंशितःकवचस्मितेनः

अहंकर्तृत्यहंमानमहात्तस्माद्विदंशितः॥

नाहंकर्तृतिविश्वासाभृतंपीत्वासुखीनवा॥॥

हस्त

करणात्तकर्ताअहमकर्ताआत्माइत्येवंरूपंविश्वासाभृतंनिश्चयाभृतंपीत्वाऽ
नुनूयसुखीनवप्राप्तपरमानंदोनवेत्यर्थः॥॥॥ ॥ रामायनमः॥ ॥

न्या

नब्रौत्मज्ञानासृतपानं किं ह्यारासुखसाधनमित्याशंकाज्ञानकाननदहनद्वारा
ज्ञानासि सुखसाधनमित्याह। एकोविशुद्धबोधोऽमिति। एकः सजातीयवि
जातीयस्वगतनेदरहितः। विशुद्धबोधः स्वप्रकाशविदात्माऽमिति निश्चयाग्निना

एकोविशुद्धबोधोऽमिति निश्चयवक्त्रिना।
प्रज्ञात्याज्ञानगहनं वीतशोकः सुखी नवा। ८

अज्ञानाख्यं गहनं प्रज्ञात्यप्रकर्षेण दग्धमोहरागद्वेषप्रवृत्तिजन्मापायाहीन
शोको विगतः। ८। स्वसुखी नवेत्यर्थः॥ ८ ॥ श्री ॥ ॥ ८ ॥

ननु ज्ञानेन अज्ञानदाहे सत्यपि सत्यस्य प्रपंचस्य ज्ञानादनिवृत्तेरित्यशोकः कथं
स्यादित्याशंका। प्रपंचस्य रज्जुजगत्पुच्छत्वात् ज्ञानादनिवृत्तौ दुःखहेतोरभावाद्दत्तशो
कताम्यादेवेत्याह। यत्रेति। यत्र बोधेऽदं विध्वंस्युमर्षवत्कल्पितं अधिष्ठानाज्ञानात्कल्पि
तं न तिस्रबोधश्चिदात्मा त्वं सुखं चरययात्प्रदशायामज्ञानकल्पितं व्याघ्रादिकं ज्ञान
यत्र विश्वमिदं नातिकल्पितं रज्जुमर्षवत्।
आनंदपरमानंदः स बोधस्त्वं सुखं चर। ९॥

द्वो धेवि निवर्त्य सुखं चरति तद्वदित्यर्थः। ननु दुःखहेतु प्रपंचनिवृत्तौ दुःखान्तरमा
त्रं स्यात् सुखं तु कथं स्यादित्याशंका। स्वभावतएव त्वं नित्यानंतानंदस्वरूपस्य।
आनंदेति। आनंदेन्यो मनुष्यलोकदेवलोकानंदेन्यः परमउच्छृष्ट आनंदस्त्वमित्य
र्थः। एतस्यैवानंदस्यान्यानि नूतानि मात्रासु पजीवंतीति श्रुतेः॥ ९॥ सत्सायनम्॥

ननु सर्वरजसपवकल्पितं स्वभावतस्तानंद एवात्मेति चेत्तद्विबन्धमोक्षावात्मनः
किं निबन्धनावित्याशंकाः। मुक्ता निमानाति हि निश्चितं मुक्ता निमान्येव मुक्तः। अ-
पि च बद्धा निमानी बद्धः। अत्र किं वदंतीति प्रमाणायति। किं वदंतीति यामतिः सागति-
र्न वेदियं हि प्रसिद्धा किं वदंती विद्वज्जनश्रुतिः सत्याश्च बाधिता यतिं विद्याकर्मणि

मुक्ता निमाना मुक्तेः विबद्धो बद्धा निमान्यपि।
किं वदंतीह सत्येयं यामतिः सागतिर्न वैत। १७॥

समञ्जसमेते सर्वप्रज्ञाचेति श्रुतिरपि दृष्टत्वा तयं यं वापि स्मरन् न बावं इत्यस्मि-
ति परिदृष्टत्वा अतया निमानि कावेव बन्धमोक्षौ न तु वास्तवावित्यर्थः। सर्वमु-
क्ताय यमथेडि बोधित्वा मुनः पुनः शिष्यबोधार्थमुच्यत इत्यदोषः॥ ॥१७॥ व ॥

ह

ननु जीवात्मनः परमार्थिकावेव बन्धमोक्षौ इति तार्किकाशंका मया कर्तुमाह॥ आ-
त्मेति। आत्मा त्रमादेहादावात्मतादात्म्यत्रमातुमंसारवानि प्रवेत्तीयते न तु वसु-
तः संमारी अत्र दशदेहनादात्मात्माति। कर्तुरंकारादेः सात्त्वीनतुकत्वाविभुः वि-
धनवत्यस्मादिति विभुः सर्वाधिष्ठानं रणः व्यापकः एकः स जातीयविजातीयस्व

आत्मा सात्त्वीविभुः रणः एकोमुक्तश्चिदक्रियः॥
असंगो निःस्पृहः शांतो त्रमासंसारवानिव। १८॥

यतने हरहितः। मुक्तः वस्तुगत्या मायातकार्पातीतचिस्त्वप्रकाशचैतन्यरूपो-
अक्रियश्चेष्टारहितः असंगः सर्वसंबंधशून्यः असंगोऽयं प्ररुघइति श्रुतेः॥ निःस्पृ-
हः विषयान्निपापरहितः शांतः प्रवृत्तिनिर्देहाद्यंतःकरणधर्मरहितः तस्मादस्तुतो

८३९

न संमारीत्यर्थः १८

अहं परिच्छिन्नो ममेहं देहादिकं सुखी दुःखी चाहमिति त्रिमस्यानादि परंपरागतस्य
सत्तत्त्वावनयानिवर्तयितुमशक्यत्वादाहतिरसत्तत्त्वपदेशादितिव्यामसत्त्वाच्च पुनः
पुनरेतत्तात्मानावनं विजातीयनावनानिवृत्तिप्रसंगमनुपदिशतिकट्टस्तुमिति
इति शिष्यश्चाजामोहं अहंकारोहमिति त्रिमंशुक्ताबाह्यानावं ममेहं देहादिकमिति वा

कट्टस्तु बोधमयैतमात्मानं परिभावय ॥
आजामोहं त्रिमंशुक्ताबाह्यानावमथांतरं ॥ १२ ॥

६

एतदर्थं विषयं नावं संजावनां शुक्ला अथ चांतरं नावं सुखी दुःखी मूढोहमिति त्रि
वांतरपदार्थविषयसंजावनां शुक्ला अकृतकित्तुमसंगबोधस्वरूपमद्वै
तमात्मानं परिममंताद्यापकं नावयेत्यर्थः ॥ १२ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥ ॥

७

अनादिरयं देहानिमानः सत्तत्त्वावनयाननिवर्तत इति पुनः पुनर्ज्ञानवद्देन तं निष्प
त्य सुखी न वेत्येह देहानिमानेति हे पुत्र कश्चिद्यत्वं देहं अहमित्यनिमानपाशेन वि
रंबकृत्यं बद्धो मि अतो बोधोऽहं चिद्रूपोऽहमिति ज्ञानवद्देन पुनः पुनस्तं पाशं निष्प
त्य नितरां छित्वा सुखी न वा ॥ १३ ॥ चित्तवृत्तिनिरोधरूपः ममाधिरेव केवलोऽहं निवृत्ति
देहानिमानपाशेन विरंबकृत्यं बद्धो मि पुत्र कश्चिद्यत्वं देहं ज्ञानवद्दे
न तं निष्पत्य सुखी न वा ॥ १३ ॥ निःसंगो निःक्रियो मित्वं स्वप्रकाशो
निरंजनः ॥ अयमेव हि ते बंधः ममाधिमनुतिष्ठामि ॥ १४ ॥

प्रस्तुतबंध एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

हेतुरिति पातं उच्यते मत्तमपाकर्तुमाह निःसंग इति हे शिष्यत्वं वस्तुतो निःसंगः सर्वसं
बंधस्य न्योमि तथा क्रियोऽहो मि अत्र हेतुमाह स्वप्रकाशो निरंजन इति निःक्रियस्य म
माध्यवृत्तं यत अयमेव हि निश्चितं ते बंधः तथा च ज्ञानानिस्क्रोपाया अनुष्ठानमात्रं

तदेवमात्मज्ञानातिरिक्तः समाधिरपि सर्वनिरास्ततः। अथ परिहरेण शिष्टबुद्ध्यात्मनि
विपरीतधियमुत्तमयत्नेव चिन्तितामुपसंहरति लोकद्वयेन त्वयेति। ऐशिष्य इति वि
श्वं त्वया व्याप्तं कनकेनेव कटककुंडलादिकं तथा इदं विश्वं त्वयि प्रोतं मदीव यदृश
रावादिकं। ऐशिष्यत्वं यथार्थतः परमार्थतः शुद्धः। अविद्यातत्कार्यप्रपंचातीतः बु

त्वाव्याप्तमिदं विश्वं त्वयि प्रोतं यथार्थतः।
शुद्धबुद्धस्वरूपस्त्वमागमः सुदृश्चित्ततो॥१५॥

इत्थप्रकाशः चिद्रूपो मि एवं च सर्वगंधः सर्वरसो नेति नेतीति चेति श्रुतिद्वयात् प्रसा
रेणोक्ता न्यामप्यारोपापवादाभ्यां निःप्रपंचमात्मतत्त्वमुपदिष्टं नवति। ऐशिष्यपरि
हरेण शिष्टबुद्धस्वरूपस्त्वमुदृश्चित्ततां विपरीतचित्तरूपां मागमः माकाषरित्यर्थः॥१५॥

प्रतीयमानाः षडुर्मयः षड्भावविकारान् त्वद्गतास्त्वत्तु तद्विज्ञानादित्याह। निरपेक्षः र
इति। ऐशिष्यत्वं निरपेक्षः अज्ञानविपासादिषडुर्मिसंमर्गातीतः तथा निर्विकारः ज्ञा
यते स्मि वदति विपरीणमतेः प्रतीयते न स्थतीत्येवं विधायास्कादिभिः प्रोक्ताः षड्भाव
विकारास्तसंमर्गरहितस्त्वमित्यर्थः। तर्हि कादशोदमित्याह निर्जरइति। निर्जरश्चि

निरपेक्षो निर्विकारो निर्जरः ज्ञातलाशयः॥
अगाधबुधिरस्तुब्धो नवचिन्मात्रवामनः॥१५॥

इत्थन रूपः शीतलः सुखस्वरूपः आशुक्लिसमयमनिव्याथ शेतेति श्रुतीत्याशयः।
अगाथा अतलमप्यशत्रिपरिष्ठित्वा बुद्धिः स्वरूपचेतनं नृपः अस्तु बुद्धिः अविद्यात
तस्यो नरहितस्त्ववस्तुतो मि अतस्त्वक्रियामात्ररहितश्चिन्मात्रनिष्ठा नवेत्यर्थः॥१५॥

विषयान् विषयवत्यन्यमत्यं पीयूषवद्भजेति मोक्षोपायः प्रथमश्लोके समुपदिष्टः परं
तु विषयाणां विषयतुल्यत्वे सत्यात्मनः पीयूषतुल्यत्वे चेत्तु नेको तस्मात्त्र हेतुं वदन्नेव
षोडशश्लोकोपदेशो मोक्षहेतुश्चिदात्मा च स्वाध्यस्तं विधिं समंततो व्याप्य
स्थितो मुक्तश्चादशस्वित्वाध्यस्तं शरीरं इति तज्ज्ञावापत्तिरेव परमं शुद्धार्थ इत्यप्य
त्रिभुवेन प्रकरणार्थं संगृह्णाति श्लोकत्रयेन साकार इति अथ संग्रहश्लोक इत्या

अथ संग्रहश्लोकः ॥ साकारममृतं विद्धि निराकारं तु

निश्चलं । एतन्न त्वोपदेशेन पुनर्नवमं नवः ॥ ११ ॥

दिना । हे शिष्य साकारा शरीरादिकं अमृतं विद्धि अतस्तद्विषयवत्यजेत्यर्थः । निराका
रं आत्मतत्वं निश्चलं कालत्रयावस्थापिविद्धि सर्वमाहित्वानित्यं विज्ञानमानंदं
ब्रह्मेति श्रुतेश्च । अत एतन्नत्वेन विन्मात्रोपदेशेन उपदिशमानेन तत्रैव विश्व
म्यावस्थानेन पुनर्नवमं नवमोक्षस्य संनवः ॥ निश्चिरित्यर्थः ॥ ११ ॥ ॥ ब ॥

न

ए

अथ वर्णाश्रमधर्मकस्थूलशरीराद्युपायधर्मकविंगशरीराद्विलक्षणं परि
पूर्णचित्तन्यमदृष्टं तं निरूपयति । यथैवेति । यथैवादर्शप्रतिबिम्बितेशरीरादौ अं
तर्मध्ये परितो बहिश्च मन्त्रादशेषाण्यवर्तत । तथैव स्वाध्यस्ते अस्मिन् स्थूलेशरीरे

यथैवादर्शमध्यस्थेरूपे तपरितस्तुतः ॥

तथैवास्मिन् शरीरे तः परितः परमेश्वरः ॥ १२ ॥

तपरितश्च परमेश्वरश्चिदात्मा व्याप्यस्थितः । तथा च यत्र विधिमिदं नातिकल्पितं
कुमर्षवत् इत्यादि सर्वोपि प्रकरणार्थः संक्षेपतः सूचितः ॥ १२ ॥ श्रीरामचंद्रायणः

आदर्शदृष्टान्तेपरिच्छिन्नत्वाद्विभ्रमापत्तिः स्वाध्यस्तशरीरांतर्वन्निचंचनस्पष्टमतोष्टी
टाकाशदृष्टान्तेनबाह्यान्तरव्यापकत्वमाह। एकं सर्वगतमिति। यथासर्वगतमेकं
नित्यं चोमघटपटादौ बहिरंतश्च वर्तत तथा नित्यं अविनाशित्वमसर्वज्ञगणेबु त
हिरंतश्च निरंतरं सर्वदा वर्तत इत्यर्थः। एष तत्रात्मा सर्वस्यांतर इति श्रुतेः। अतएव स्वर्ग

एकं सर्वगतं चोम बहिरंतं यथा घटे। नित्यं निरंतरं
ब्रह्म सर्वज्ञतगणो तथा ॥ ११ ॥ इत्यष्टावक्राच्च नवोपदेशः ॥

बोधोहमिति ज्ञानत्वेन देहो हंभावपाशं निष्ठृत्य सुखी भवेत्यर्थः ॥ इति श्री
मद्विष्वेश्वरविरतायां अष्टावक्रटीकायामात्माच्च नवोपदेशप्रकरणं प्रथमं ॥

२०

इदं गुरुं किपीयसास्वादु नवमात्मनः। आविष्कारमाश्रयं शिष्यो निजगुरुं प्रति।
॥ तत्र तावच्छिष्यश्चिद्रूपात्माच्च नवोपदेशमाविष्कुर्वन्नेव गुरुस्ततोपकारख्याप
नाय प्राचीनसंस्कारवशाद्वाधितानुवृत्त्या प्रति तस्य मोहविडंबनस्य स्मरणमा
विष्करोति। अहो इति। अदृष्टस्याद्भुतस्याच्च नवादहो इत्याश्चर्ये अहं निरंजनः सर्वो

अहो निरंजनः शान्तो बोधो हं प्रसूतेः परः ॥

एतावंतमहं कालं मोहेनैव विडंबितः ॥ १॥

पाथिविनिष्ठः शान्तः सर्वविकारातीतः प्रसूतेः परोमायां धकारस्य शिष्यो बोधः
स्वप्रकाशचिद्रूप इत्यर्थः। गुरुपकारव्यापनाय मोहविडंबनमनुस्मरति। ए
तावंतमिति। एतावंतं गुरुपदेशावधिकं कालं मोहेन देहात्मा विवेकेन विडंबित ए
व मोप्रतंतु श्रीगुरुप्रसादात्मानं दाच्च नवोस्मीति विबोद्धितोर्थः ॥ ॥ ७ ॥ ॥

पूर्वकालिनं मोहविडम्बनमुक्तं। संप्रतिगुरुप्रसादान्ममदेहात्मविवेकोऽस्तीति मो
 पपन्निकमाह। यथेति। अहं यथा जगत्प्रकाशयामितथैव नं स्खलदेहं प्रकाशया
 मि। तथा च देहो नात्माऽप्रकाशत्वाजगत्तद्दित्यर्थः। कस्मिन् हि जगदादिदेहात्मनो
 संबंध इत्याशंक्य युक्तिविचारादाध्यात्मिकः संबंधः परमार्थगत्या च न कश्चिन् संबंधः।

यथा प्रकाशयाम्येको देहमेनं तथा जगत्।

अतो मम जगत्सर्वमथवाचन किंचन ॥२॥

यथा सुवर्णकिं दलादेः इत्याह ॥ अतो ममेति। अतो दृश्यत्वात् सर्वं हि दृश्यं सुखं जग
 त्ममं दीपं मय्यध्यस्तमित्यर्थः ॥ चावधारणे। अथवा परमार्थविचारे किंचन
 किमपि देहादिकं मम न च नैव मय्यध्यस्तमित्यर्थः ॥ तदेव मध्यारोपापवा
 दान्ता प्रज्ञातः परो बोधो ह्मित्येवात्र स्फुटीकृतं ॥२॥ ॥ ॥ तस्मात्तन्मम ॥

ननु विंगदेहात्कारणदेहाच्च विवेकाभावे कथं प्रकृत्यतिस्तितात्मबोध इत्याशंक्य
 ततोऽपि विवेकजन्मात्मा नूनवमाह। मशरीरमिति। अहो इत्याश्चर्ये। मशरीरं
 विंगशरीरकारणशरीरमहितं विश्वं परित्यज्य विचारतः पृथक् सत्तयानि विध्य

मशरीरमहो विश्वं परित्यज्य मया धुना ॥

कुतश्चिन्कोशला देव परमात्मा बिलोकते ॥३॥

ऊतश्चित्ताश्चाचार्येऽपि देशत्वब्रह्मकोशलाच्चातुर्यादिव परमः श्रेष्ठः आत्मा म
 या बिलोकते तत्परमात्मबिलोकनोपायः इत्यर्थः ॥ ॥ ॥ रामायनमः ॥

शरीरविश्वस्य पृथक् सत्तया परित्यज्य न संदृष्टांतं निरूपयति। यथैव न तोयत इति। यथा तरंगाः फेनबुद्बुदाश्चैव न तोयतो निन्नास्त्रऽपादानत्वात् तथा आत्मवि

यथान तोयतो निन्नास्तरंगाः फेनबुद्बुदाः।
आत्मनो न तथा निन्नं विश्वमात्मविनिर्गतिः॥

निर्गतिं आत्मनः संजातं आत्मोपादनं कं विश्वं आत्मनो निन्नं एवं च तोये तरंगादि
षु जलं यथा स्वरूपमनुगतं तथा स्वरूपविद्भूषणं विश्वस्मिन्नधिष्ठानस्तो न मनोऽद्विष्ट
मित्यर्थः॥ ५॥

१२

सदृष्टांतं तरेणात्मरूपतया सर्वा विनो कनं निरूपयति तंतुमात्र इति। सूत्रदृष्ट्या
तंतुवैलक्षण्येन प्रतीयमानोऽपि पटो विचारितः। विचारवहितः सन्नयदत्तयथा
तंतुमात्रो न वेत्ति। अस्ति तद्वत् तथा इदं सूत्रदृष्ट्या ब्रह्मवैलक्षण्येनापि प्रतीयमानं

तंतुमात्रो न वेदेव पटो यद्विचारितः॥
आत्मतन्मात्रमेवेदं तद्विष्टं विचारितं॥ ५॥

युक्त्या विचारितं सत् आत्मतन्मात्रमेव आत्मसत्तामात्रात्मकमेव तेन तंतुं स्वस
त्तया यथा पटेऽनुगतस्य आत्मापि स्वसत्तया धिष्ठानस्तो विश्वस्मिन्ननुगत इत्यर्थः॥ ५॥

आत्मनैव सर्वव्याप्तमित्यत्र दृष्टांतं तत्र माहायथ्ये वेति॥ यथैवेक्षुरमेक्षता अथ
साशर्करातेन मधुरमेन व्याप्तेव सर्वापि व्याप्ता तथैव मयि नित्यानंदस्वरूपेक्षु सं

यथैवेक्षुरमेक्षतातेन व्याप्तेव शर्करा॥
तथामयि क्षुप्तं विश्वं मया व्याप्तं निरंतरं॥१॥

अथ संविश्वं मयानित्यानंदेन निरंतरं बाह्यान्तरं व्याप्तं तस्माद्विद्यमानं दात्मस्व
रूपमेवेत्यं॥ तदेव मस्तिनातिप्रियमित्येवं रूपेणाहमेव सर्वत्रावस्थित इति श्लोक
त्रयविवक्षितार्थः॥५॥

विश्वं विदात्मनो न निन्नंतर्हिकेन कारणेनेदं नाम ते केन च कारणेन नाम तस्य
शंकाहा आत्मा ज्ञानादिति॥ आत्मनः अज्ञानाज्जगत्तथा आत्मनः अधिष्ठान

आत्मा ज्ञानाज्जगत्तथा आत्मज्ञानात्तनाम ते॥
रज्ज्वज्ञानादहिर्नातिस्त्रज्ञानाद्ज्ञानात्तनाम ते न हि॥७॥

स्य ज्ञानात्तनाम ते॥ अधिष्ठानाज्ञानादस्य नामावेधिष्ठानज्ञानाच्चामीनानेच लोक
प्रसिद्धदृष्टांतमाहा॥ स्त्राज्ञानादिति॥ इयथारज्जुस्वरूपस्याज्ञानात्तत्र अहिः सप्येति
तद्ज्ञानाद्गुज्ञानात्तनाम ते॥

नवात्मनः अज्ञाने मति आत्मप्रकाशाभावाज्जगत्कथं नाम त इत्याशंक्य स्वरूपं चै
तन्यवत्तादेवेत्याह। प्रकाश इति। प्रकाशो नित्यबोधः। मेममनिजं स्वाभाविकं स्वरूपं
अहंततः प्रकाशात् अतिरिक्तं जिनो नाम्नि। अतो मम यदा विश्वं प्रकाशते तदा अहं ना
मेमदात्मप्रकाशादेव नाम ते स्वरूपं चैतन्यं वेदात्मकं तदा कथं मज्ञानमिति चेत्तैवेन

प्रकाशो मे निजं रूपं नातिरिक्तोऽस्य हंततः॥
यदा प्रकाशते विश्वं तदा हं नाम एव हि॥ ८॥

ज्ञा हि स्वरूपं चैतन्यं मज्ञानविरोधि किं त्वेन साधकमेव। अन्यथा जडस्य सिद्धिरेव न स्या
त्किंचात्मस्वरूपप्रकाशाभावे स्वात्मनोऽयमत्वप्रसक्तिर्जगदध्यप्रसंगश्च तस्माद्यदा
विश्वं प्रकाशते तदात्मस्वरूपप्रकाशादेवेति भावः॥ ८॥ ॥ रामायनम् ॥ १४

स्वप्रकाशोऽपि मय्यात्मने ज्ञानवशाद्विश्वं नाम ते इति मद्दाश्चर्यं मद्दृष्टांतमाह॥ अहो
इति। स्वप्रकाशोऽपि मयि अज्ञानाद्विकल्पितं रचितं अर्थात् विश्वं मयि नाम ते अहो अ
श्चर्यमिदं यथा श्रुत्यादौ रूप्यादिकं नाम ते तद्वदित्यर्थः॥ ननु मायाया विकारि
त्वात् तत्रैव विश्वं सृज्यते तत्रैव लयमेति चेन्न तु चैतन्यात्मनीति सांख्यमतमपाकर्तुं

अहो विकल्पितं विश्वं मज्ञानात् मयि नाम ते। रूपं श्रुत्वा
णारज्जो वारि सूर्यं करे यथा॥ ९॥ मत्तो विनिर्गतं विश्वं मयैव
लयमेष्यति। सृष्टिं नो जत्वे वीचि कनके कटकं यथा॥ १०॥

माह। मत्तो विनिर्गतमिति। इदं विश्वं मत्त एव विनिर्गतं मयैव लयमेष्यति प्राप्यति। य
था मृदादौ कुं नादिकं तद्वदित्यर्थः। नचात्र प्रमाणानावशति शं कनीयं यतो वक्ष्यमानि
भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्य नि संविशंतीति श्रुतेः॥ १०॥ ॥ ८ ॥

ननु ब्रह्मे चेज्जगदुपादानकारणं तर्हि तस्य विकारित्वाद्भृदादिवद्विनाशित्वापत्तिरित्याशङ्क्याह। अहो अहमिति। अहो आश्चर्य्यरूपो हं यस्य मम ममवोपादाननूतस्यापि विनाशो नास्ति। न चोपादानत्वे सुवर्णादिवद्विनाशित्वापत्तिः सुवर्णादिवद्विकारित्वानङ्गीकारात् विवक्षाधिष्ठानत्वेनैवोपादानत्वस्वीकारात् अतएवाशेषकायेपि

अहो अहं नमो मयं विनाशो यस्य नास्ति मे॥
ब्रह्मादिस्तैव पर्यंतं जगन्नाशोपितिष्ठतः॥११॥

दानत्वाद्विनाशिने मवोद्दिष्टाय मयं नमः ब्रह्मादिदेवतावत्प्रत्यये विनाशशङ्कां निराकरोति। ब्रह्मादीति। ब्रह्मादिस्तैव पर्यंतं यत्तज्जगत्तस्य नाशोपितिष्ठतः। प्रत्यये पिक्रिति मतो यस्य नाशो नास्तीत्यर्थः॥ सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुतेः॥११॥ ॥ ॥

१५

न ज्ञात्मा सुषुप्तुः स्वावच्छेदकदेहवत्ताना तथा हंकाररूपत्वात्तद्देशगमनागमनवानित्याशङ्क्याह। अहो अहमिति। अहो आश्चर्य्यरूपो हं आश्चर्य्यरूपाय मयं नमः आश्चर्य्यरूपत्वमेवाह। एकोहमिति। नाना सुषुप्तुः स्वावच्छेदकदेहवानप्यहमेक एव यथानाना सकंपनिःकंपत्वावच्छेदकजलोपाधिवानपि नात्र रेक एवेत्यर्थः॥ क्वचिदिति। विश्वं व्याप्य वसितः परिधि अहो अहं नमो मयं एको हं देहवानपि। क्वचिन्नगंताना गंतव्या यविक्षुमवसितः॥१२॥ अहो अहं नमो मयं दहो नास्तीह मम मः। असंस्पर्शशरीरेण येन मवैविरंधृतं॥१३॥ ब ॥

आहंकारविलक्षणो हं क्वचिदपि न गंतोऽपि नागंता एवेत्यर्थः॥१२॥ न ज्ञात्मानः निःसंगशरीरसंसर्गितया जगद्विधारकत्वादित्याशङ्क्याह। अहो अहमिति। प्रथमपादार्थः। एवमिति कारणात्मसमो दहो असंभाव्यकार्यविधानचतुरः कोपि नास्तियेन हेतुना शरीरेणासंस्पृशानपि तेनोत्प्लवदसंबध्येव चिरंबज्जकालं विश्वं स्थावरजंगममया धृतं॥१३॥ ब ॥

नबसंबंधस्य नजगद्विधारकत्वं संबंधस्येव नित्यादेर्दृष्टादिधारकत्वादित्याशंकाः। अहो
अहमिति। अहोऽत्राश्चर्यरूपोऽंतस्मेमेनमः यस्य मे संबंधिपरमार्थगत्या किंचन किमपि ना
स्ति। परमार्थमतो द्वितीयस्यैवाभावात् अथवा यतः यावत्वाद्भ्रं नमगोचरं तावत्सर्वं य
स्य मे मम संबंधि मिथ्या तादात्म्य संबंधमुवर्णं कुंडलादिवदित्यर्थः। अतएव सर्वसंबंधित्वा

अहोऽहं नमो मद्यं यस्य मे नास्ति किंचन। अथवा यस्य मे सर्वं यदं
अनमगोचरं। १५॥ ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता त्रितयं नास्ति वास्तवं॥

अज्ञानाज्ञातियत्रेदं मोहमस्मि निरंजनः॥ १५॥ ॥ ॥

सर्वसंबंधित्वात् आमाश्चर्यरूपाय मय्यं नम इत्यर्थः। १५॥ ननु त्रिष्टीरूपं ममारस्य पारमार्थि
कत्वात्कथं मिथ्या तादात्म्य संबंधो जगदात्मनो रित्याशंकाः। ज्ञानं ज्ञेयमिति। ज्ञानं ज्ञेयं तथा
ज्ञाता इत्यादिकं त्रितयं त्रिष्टीरूपं सर्वं वास्तवं पारमार्थिकं नास्ति यत्र मयि इदं त्रितयं अज्ञाना
दनिर्वचनीया ज्ञाना मिथ्या तादात्म्येनाध्यस्तं नास्ति अतएव वस्तुगत्याऽनिरंजनं प्रपंचमलसंबं
धश्चोष्मात्यर्थः॥ १५॥ ॥

१५

ननु निरंजनस्य कथं दुःखसंबंध इत्याशंका द्वैतत्रांतिमूलक एवास्मि न तु वास्तव इत्या
ह। द्वैतमूलमिति अहोऽत्राश्चर्यं निरंजनस्याप्यात्मनः द्वैतमूलं दुःखं द्वैतत्रमोत्य दुःखा
ध्यामो न तु वास्तवं दुःखमित्यर्थः। दुःखाध्यास महाव्याधेः किंनेषजं मित्याशंका इतान्य

द्वैतमूलमहो दुःखं नान्यत्र स्यात्तिनेषजं॥
दृश्यमेतन्मृषा सर्व एकोऽहं विद्रसो मलः॥ १६॥

दिति। अमजो माया तत्कार्यातीतश्चिद्रसचिन्मात्रस्वरूप एकोऽहं एतत्प्रतीयमानं स
र्वं दृश्यं जडजातं मृषामिथ्या न परमार्थिकमिति बोधादयत्तस्य त्रिविधद्वयाधेः न्यषजं
नास्तीत्यर्थः॥ १६॥

ननु यद्वैतप्रपञ्चाध्यासः किं निमित्तः किमुपादानकस्याशङ्क्यादबोधेति बोधमात्र
 श्रिदेकस्वरूपोऽमेव पारमार्थिकमया सर्वोपादानरूपेण कञ्चिदज्ञानादखण्डज्ञानम्

बोधमात्रोदमं ज्ञानादुपाधिकं कथितो मया ॥
 एवं विमृशतो नित्यं निर्विकल्पे स्थितिर्मया ॥ १७ ॥

प्राप्तिमितादहंकारप्रसूतोपाधिर्द्वैतप्रपञ्चकथितः एवं विचारस्य फलमाहा ए
 चमिति। एवं नित्यं विमृशतो विचारयतो मम निर्विकल्पे निरस्तद्वैते स्वरूपचेतन्ये स्थि
 तिः प्राप्तिर्जाता ॥ १७ ॥

राम

१७

ननु स्वरूपचेतन्यप्राप्तिरूपा मुक्तिः प्रायुक्तविचारजन्या चेत्तदा मुक्तेर्विनाशापत्तिः ज
 न्यनावस्य विनाशित्वनियमात् विचाराजन्या चेत्तदा विचाररहितानामपि मोक्षोप
 त्तिरित्याशङ्क्याह। अहोऽति। वस्तुतो मे मम बंधो नास्ति न च मोक्षोऽप्यस्ति नित्यचिद्
 पत्वात्। अहं हि सास्त्रविचारस्य किं फलमित्याह। प्राप्तिर्निवृत्तिमेव तत्फलमित्याह।

अहो मयि स्थितं विध्वंसुतो मयि न स्थितं ॥
 न मे बंधोऽस्ति मोक्षो वा प्राप्तिः शान्तानिराश्रया ॥ १८ ॥

अहो मयीति। अहो आश्चर्यं मयि स्थितं मयि विध्वंसुतः कालत्रयेऽपि मयि न स्थितमिति
 विचारतोऽप्राप्तिरेव शान्ताननुपरमानंदावाप्तिर्जनितः आत्मनः सर्वदा परमानंदरूप
 त्वात्कीदृशी प्राप्तिर्निराश्रया उक्तविचारादज्ञानस्य नष्टत्वात् निर्मूलत्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु धिष्ठानस्योपादानस्य मत्वात्मुक्तेश्चपि प्रपंचोदयः स्यादित्याशंका इमं शरीरमिति। स शरीरमदितमिदं विश्वं न किंचित् सत्यं नाथ सत्यमिति निश्चितं। नेह नाना

स शरीरमिदं विश्वं न किंचिदिति निश्चितम्।
शुद्धचिन्मात्रात्मा च तत्कस्मिन् कल्पनाधुना ॥१९॥

स्ति किंचनेति कृते ॥ आत्मा च चिन्मात्रशुद्धः मायामत्स्यस्य सत्तन्मात्कारणादधुना
उज्जाननिवृत्तौ मत्यां कस्मिन्नधिष्ठाने विश्वकल्पनास्यान्न कस्मिन्नपीत्यर्थः ॥१९॥

१८

ननु सर्वस्य प्रपंचस्यावास्तवत्वे वर्णजात्याश्रयशरीरमथवास्तवमेवेति शरीरविशेषमधिकृत्य प्रवर्तमानं विधिनिषेधशास्त्रमथवास्तवं स्यात् तथा च तद्वोधितस्वर्गनिरकयो रथवास्तवत्वात् स्वर्गादिव नुरागेन रकादित्यश्च नयं न स्यात्। किंच शास्त्रबोध्यो बंधमोहावपि वास्तवो न स्यातामित्याशंकोष्ठापत्यापरिहरति शरीरमिति। शरीर

शरीरं स्वर्गनिरको बंधमोहौ न यं तथा।
कल्पनामात्रमेवैतत्किं मे कार्यं चिदात्मनः ॥२०॥

रादिकमेतत्कल्पनामात्रमेव चिदात्मनः सच्चिदानंदस्वरूपस्य मम एते शरीरादिति किं। कार्यं न किमपि कार्यमाध्यं विधिनिषेधादिकं तु च विद्यावंतमेव अधिकृत्य प्रमाणमित्यर्थः ॥२०॥

स्वर्गादिनिःकिंमेकार्यमिति प्रायुक्तं। अथेह लोके चापि मेकार्यं नास्तीत्याह। अहो जनेति।
 न द्वैतं पश्यतो मम अहो इत्याश्चर्ये जनेन ममूहेपि अरण्यमिव संवृतं संजातं तस्मात् अहं मि
 त्यातत्वे क्वरति प्रीतिं करवाणि कापीत्यर्थः। ११॥ अनुशरीरस्याहं ममतास्य दतया नुराग
 विषयत्वाद्दहंकारस्याप्यहंतास्य दतया नुरागविषयत्वात् तत्र स्पृहास्यदित्याशंका
 हानेति। अहं देहो न जडत्वात् नापि मे देहः मम निःसंगत्वात् जीवो देहकारो नाहं कर्तृत्वा
 अहो जनेन ममूहेपि न द्वैतं पश्यतो मम। अरण्यमिव संवृतं क्वरति करवाण्यहं। ११॥
 नाहं देहो न मे देहो जीवो नाहं मम इति चित्। अयमेव हि मे बंध आसीद्यन् जीविते स्पृहा। १२॥
 तत्रात्मनश्चाकर्तृत्वात् कर्तृत्वमित्याशंकाह। अहं हि चिदिति विस्वरूप एवाहमित्यर्थः।
 कृतस्तर्हि विवेकिनामपि जीविते स्पृहेत्यशंकाह। अयमेव हीति। या जीविते स्पृहा अयमेव
 मे बंधः प्राणामीत जीवनाय हि प्रमाणं सुवर्णं हिरण्यं हि कमपि करोतीति जीविते बंधः बंधः
 धे तु वा वदानी तु मच्चिदानंदा तु न वशान्निमो ममासंगस्य प्राणा नुषंगबंधनरूपे जीविते
 स्पृहानास्तीत्यर्थः। १२॥ ॥

११॥

अथ स्वस्य मर्वाधिष्ठानत्वं पश्यन्नाह। अहो इति। आश्चर्ये अनंतमहां नो धोमपि चित्
 वाने ममुद्यते ममुत्पन्ने मतिविचित्रे नानाविधेः नुवनकघ्नोत्तैः नुवनरूपैस्तरंगैश्च
 कश्चत्यर्थं ममुच्छितं उदयोत्पन्नं यवैश्च वारिधेस्तरंगास्तथा मतो नुवनानि वस्तुतो
 न निजानीत्यर्थः। १३॥ आख्ययदशामनुवदति। मयीति। अनंतमहां नो धोमर्वया

अहो नुवनकघ्नोत्तैः विचित्रैर्द्रुममुच्छितं। मय्यनंतमहां नो धोमचित्तवामेतेषु यते।
 १३॥ मय्यनंतमहां नो धोमचित्तवामेतेषु यते। अनायाजीववलिजो जगत्येतो विनश्चः॥
 २४

पकचि ममुद्रे मयि चित्तवाते संकल्पविकल्पपशालिनिमनोमारुते प्रशाम्यति मति सं
 कल्पादिरहिते मति जीववलिजो जीवात्मलक्षणस्य वालिज्यकर्तुः अनायातः। आ
 ख्ययजगत्यो नः शरीरादिनौकाममूढः विनाशशीलः विनाशवान्नवतीत्यर्थः। २४

अथवाधितानुवृत्त्यास्वस्मिन्मर्वन्जीवव्यवहारं पश्यन्नाहमयतीति। अश्वयंनिःकैः क्रियेनि
 विकारेमयि अनंतमहांनो धो जीवा एव विचयस्तरंगा उद्येति अनिव्यक्तानवन्तीवमिथ।
 परस्परं घंतिता उद्यंति वशत्रुना वाध्यासात्। अन्ये च मिथः खेवंती मित्रना वाध्यासात् च३
 अविद्याकामकर्मक्षये मतिचमयि विशंती वकस्मात्स्वभावतः अविद्याकामकर्मस्व

मथ्यनंतमहांनो धावाश्वयंजीववीचयः। उद्यंति घंति खेवंति
 प्रविशंति स्वभावतः॥२५॥ इत्यष्टावक्रप्रकरणे शिष्योद्वासः॥

नाववशात् उत्पत्त्यादिकं प्राप्नुवंति स्वभावतः स्वस्य चिद्रूपस्यांशरूपेण स्वभावतः तत्रै
 व प्रविशंति यटाकाशादय इव महाकाश इति विवेकः॥२५॥ द्वितीये स्मिन्प्रकरणे शिष्येणा २०
 पुनवस्थितिः। निवेदितागुरोस्तुल्यैव कश्चिदग्रः मरं॥ इति मे द्विश्चेश्वरविरचितायामष्ट
 वक्रटीकायां शिष्येणोक्तमात्मानुनवोद्वासः पंचविंशतिमे॥२५॥ ॥ ठ ॥॥

श्री २

शिष्यानुभवपीयूषेणातेपिकरुणावशात्। तद्विज्ञानपरिहाराय शिष्यमाह गुरुः पुनः॥
 १॥ विज्ञातानुभवमपि स्वशिष्यव्यवहारस्य तद्वद्विज्ञानपरिहाराय तद्वद्विज्ञानपरिहाराय
 स्थितिमाह शिष्यात्मानुनवशालिनं। स्थितिमुपदिशति अविनाशिनमिति। हे शिष्य॥
 अविनाशिनं निर्विकल्पकत्रैकालिकमनाशालिनं कालतो व्यवच्छेदशून्यं आत्मानं

अविनाशिनमात्मानमेकं विज्ञायत त्वत्॥
 तवात्मन्यस्य धीरस्य कथमर्थार्जिनैरति॥१॥

देशतो व्यवच्छेदशून्यं एकं वसुतो व्यवच्छेदशून्यं चिस्वरूपं विज्ञाय निदिध्यास्य त
 त्वतः आत्मज्ञस्य अत एव धीरस्य तव अर्थार्जिनैर्व्यावहारिकार्थमंग्रहेक्यं रतिः प्रीतिः
 ईयते इत्यापेक्षः॥१॥

ननु ज्ञाने मतिविषयमंग्रहः कथमनुपपन्न इत्याशयः। विषयप्रीतेरात्माज्ञान-
मूलत्वं मद्दृष्टं तं सोपपन्निकमाह। आत्माज्ञानादिति। अदोऽतिमं बोधने देशिष्य विष-
यत्रमगोचरे विषयेयाप्रीतिः सा आत्माज्ञानादेव नवतिननुज्ञानात्तदतिरिक्त-
विषयाणां बाधादिति नावः। अत्र लोकप्रसिद्धं दृष्टं तमाह। अक्तेरिति। यथारज-

आत्माज्ञानाददोऽप्रीतिविषयत्रमगोचरे॥
अक्तेरज्ञानतो लोको यथारजतवित्रमे॥३॥

तत्र वित्रमे मतिश्चिक्तेरज्ञानतो लोको न। पामगर्भो मपि अत्र नवमासिक इत्यर्थः। विषयत्र-
मगोचर इत्यत्र विशेष्यस्यापि विश्वं निपातो विशेषणं विशेष्येण ब्रह्ममित्यत्र ब्रह्म-
नमद्गुणादाप्रवृत्तवत् आत्माज्ञानादिति पदं विषयत्रमगोचरे इत्यनेनापि संबध्यते॥३॥

२१

अज्ञानमूला विषयप्रीतिरिति प्राप्नुक्तं अथ सर्वाध्यक्षाधिष्ठानतयात्मनि ज्ञाते मतिविष-
येषु प्रुतः प्रीतिमं नव इत्याह विषं स्फुरतीति। सागरे तरंगा इव यथा दृश्य कस्तारहि-
तास्तद्वत्। यत्रेदं विषं दृश्य कस्तार इति स्फुरति स तत्पदार्थो हि मस्मीति विज्ञायमा-
हास्तत्पदीने इव ममेदं नवत्विति दृष्ट्वा कुल एव किं धावसि कथं धावसीत्याक्षेपः॥३॥
तदेवं शोकत्रयेण ज्ञानिनिशिष्ये दृश्यमानं विषयव्यवहारमाप्तिर्येदानीं सर्वज्ञानि-

विषं स्फुरति यत्रेदं तरंगा इव सागरे। सोऽहमस्मीति विज्ञाय किं दीन इव धावसि॥३॥

श्रुत्वापि शुद्धचेतन्यमात्मानमतिमुदरं। उपसृतेत्यंतमं सक्ते मालिन्यमधिगच्छति॥४॥

श्रुविषयव्यवहारं शिष्यपक्षिार्थं गुरुराक्षिपति। श्रुत्वापीति। शुद्धचेतनं श्रुत्वापि शु-
भं शुभं वादेदं तवाक्यतः साक्षात् श्रुत्वापि उपसृते ममीपसृते विषयेत्यंतमं सक्तः मन्ना-
त्मनः कथं मालिन्यं मौख्यमधिगच्छति प्राप्नोति। अस्य प्रकरणास्य शिष्यजिज्ञासार्थमा-
क्षेपमुद्रयेव प्रवृत्तत्वाद्यत्राक्षेपवाचकं पदं न दृश्यते तत्र दध्याहर्त्रयं॥४॥ ७ ॥

पुनरथाश्चर्यामुद्रयाक्षिपति। सर्वभूतेश्चिती। सर्वभूतेषु ब्रह्मादिष्ठावरान्तेषु आत्मान
मधिष्ठानभूतं जानतः। सर्वभूतानि चात्मनि रज्जोऽनुजंगवदध्यस्ता निजानतो मुनेः विषये
षु ममत्वे मनुवर्तत इत्याश्चर्यं असंभाव्यं न हि शुक्लिकायामध्यस्तरजतमिति जानतस्त
त्र ममत्वं संनवतीति नावः॥५॥ आश्रितः परमं स जातीयविजानीयस्वगतनेदश्च न्यम

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि। मुनेर्ज्ञानितश्चाश्चर्यं ममत्वं
मनुवर्तते॥५॥ आश्रितः परमाद्वैतं मोक्षार्थोपैव्यवस्थितः॥ आश्चर्यं
कामवशा गोविकलः केलिशिक्षया॥६॥ ॥

द्वैतमाश्रितः साक्षादनुभवस्तथा मोक्षस्वरूपोऽर्थः। स सिद्धानं दात्मानत्रयवस्थि
तः तदेकप्रवणोऽपि कामवशाः स न केलिशिक्षया नानाक्रीडाभ्यामेव विकलो दृश्य
त इत्याश्चर्यं॥६॥ ॥

२२

उद्भूतमिति उद्भूतं कामं ज्ञानदुर्मित्रं ज्ञानस्यात्यंतवैरिणं अवधार्य निश्चित्यापि अति
दुर्बलः अतिशयेन ज्ञानबलश्च न्य इव ज्ञानी कामं विषयं आक्रान्ते कामं बाधति इह
माश्चर्यं कीदृशः अतं कालं अनुममिषेऽश्रितः॥ न हि ममिपवर्तित्यंतकाले सति विवेकि
नो विषयवृत्त्या युक्तेति नावः॥७॥ इति ऐहिकमुष्मिकजोगविरक्तस्य नित्यमात्म

उद्भूतं ज्ञानदुर्मित्रमवधार्यति दुर्बलः॥ आश्चर्यं काममाक्रान्ते
कालमंतमनुममिषेऽश्रितः॥७॥ इहामुत्रविरक्तस्य नित्या नित्यविवेकि
नः॥ आश्चर्यं मोक्षकामस्य मोक्षादेव विनीषिका॥८॥ ॥ ॥

तत्त्वमनित्यं शरीरादिकंतद्विवेकिनो मोक्षः। स सिद्धानं दत्तत्रकामांतः करणायस्य
एवं विधम्य ज्ञानिनोऽपि मोक्षादेव अमरूपतनुधनवियोगादेव विनीषिकानयं
दृश्यते इति आश्चर्यं। न हि स्वप्नदृष्टतनुधननाशेऽपि ज्ञायतां नयं कापि दृष्टमिति नावः॥
॥८॥

एवमाक्षेपमुद्रया सर्वमुक्तं। अथ ज्ञानिनस्तोषरोषावनुचिन्ताविति श्रुतं
 तोनिरूपयति धार इति धारो ज्ञानितो कैर्विषयाननो ज्यमानो पितथानिंदादिना पा
 ऊमानोऽपि सर्वदा आत्मानं केवलं सुखं स्वभोगादिरहितं पश्यन्ननुष्यति च कथं
 तितोषरोषहेतुनां केवलात्मनि असंभवज्ञानादिति भावः॥१॥ किंच तोषरोषा
 धारस्तु नो ज्यमानोऽपि पाऊमानोऽपि सर्वदा आत्मानं केवलं पश्य
 न्ननुष्यति न कथं पश्यति॥१॥ चेष्टमानं शरीरं पश्यत्यन्यशरीरवत्॥
 संस्तवे चापि निंदायां कथं नृत्तये नमस्तथा॥१॥ ॥ ७ ॥
 क्त्वांस्तुतिनिंदादीनां शरीरधर्मत्वात् शरीरस्य चात्मनि न त्वेनानुसंधानात् कथं
 ज्ञानिनस्तोषरोषावित्याह चेष्टमानमिति च शरीरं स्वात्मनि च चेष्टाश्रयत्वात्
 अन्यशरीरवत् इति यः पश्यति समस्तशयः संस्तवे तु तौ अपि च निंदायां कथं नृत्तये
 कथं तोषरूपं विक्रियो ब्रजेत इत्याक्षेपः॥१॥ ॥

२३

मार्यमास्त्रयोरसत्यत्वा अनुसंधानां निहितेऽपि मृत्यौ ज्ञानिनस्त्रासः कथमित्या
 ह माया मात्रमिति ईदं दृश्यमानं विश्वं मार्यमस्त्रकादिरूपं समं माया मात्रमप्य
 त्यरूपं पश्यन्नतएव कृतः इदं मरीरादिकं जायते कत्र विलयं माये वै कृमाके

माया मात्रमिदं विश्वं पश्यन्निगतकोतुकः॥
 अपि मन्निहिते मृत्यौ कथं त्रस्यति धारया॥१॥

तुकरहितस्तथा धारास्वरूपा दचना धार्यस्य मन्निहिते मृत्यौ सत्यपि मरु
 यं त्रस्यतीत्याक्षेपः॥१॥

सर्वेषामाक्षेपानां समर्थनार्थं तन्निनो निरूपमत्वमाह निस्पृहमिति। यस्य नैरा
शिमोक्षेपिमानसं निःस्पृहं तस्यात्मज्ञानरूपस्य ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानतः समा
प्तमवमनोरथस्य केन समंतुलना जायते केनापीत्यर्थः ॥ १२ ॥ हानोपादाना

निःस्पृहं मानसं यस्य नैराशयेपिमहात्मनः।
तस्यात्मज्ञानरूपस्य तुलना केन जायते ॥ १२ ॥
समावादेव जानानो दृश्यमेतन्न किंचन। इदं
ग्राह्यमिदं त्याज्यं सकिंपश्यति धीरधीः ॥ १३ ॥

दिव्यवहारमाक्षिपति स्वभावादिति। प्रपंचो मिथ्या दृश्यत्वात् शुक्तिकारजतवदि २४
त्यनुमानादेतत् दृश्यं न किंचन सत्ताप्य सत् इति जानानो निश्चियवान्वयो धी
रधीः मद् इदं ग्राह्यमिदं त्याज्यमिति कथं पश्यतीत्याक्षेपः ॥ १३ ॥ ॥ व ॥

अत्र हेतुमाह। अंतस्य क्तेति। अंतःकरणस्य क्ताः कषायाः विषयः वासना येन त
स्य निर्द्वंद्वस्य शीतोष्णादि समस्वित्तस्य अतएव निराशिषः विषयवांछाना विही
नस्य यदृच्छया देवयोगादागतः प्राप्नो नोगः चुज्यमानो विषयो दुःखाय न न

अंतस्य ककषायस्य निर्द्वंद्वस्य निराशिषः। यदृच्छ
यागतो नोगो न दुःखाय न तुष्टये ॥ १४ ॥ ॥ इत्यष्ट
वक्त्रे आक्षेपहारोपदेशचतुर्दशकं तृतीयं प्रकरणं ॥

वतितुष्टये च न न वति ॥ १४ ॥ ॥ इति टीकायां आक्षेपोपदेशकं न तृतीयं प्रक
रणं ॥ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ॥ गुरुणैव मुपाक्षिप्तः शिष्यो ज्ञानदशो ह्यसत् ॥ ज्ञानि
न्यशेषचेष्टानां स्पृष्टा माचष्ट संनवं ॥ ॥ ॥ १ ॥ ॥ ॥

एवंतावहुणम्परिहार्थमाहिन्नः शिष्यः प्रारब्धवशाद्वाधितानुवृत्ताज्ञानिद्यपि सर्वव्यव
हाराणामुपपत्तिमात्मज्ञानोद्धामवशादेवाह। षड्विः श्लोकेः इतेति। इतेत्यात्मनोद्धा
मिहर्षेदेगुरुआत्मज्ञस्य सर्वविज्ञानतया स्वात्मानं जानतः। अतएधिरस्य विष
यैरविस्तिन्नचित्तस्य नोगलीलया विषयनोगादिरूपया लीलया क्रीडया प्रा

इतात्मज्ञस्य धीरस्य खेलेनो नोगलीलया॥
न हि संसारवाही कैर्मूढैः सह समानता ॥ १॥

रब्धवशात्प्रवृत्तया खेलेनः क्रीडतः संसारवाहिकैः संसारवृत्तिपञ्चभिः मूढैर्देहा
द्यात्मवेदिभिः सह न हि समानता नैव तुल्यत्वं। तदुक्तं जगवता तत्त्वविभुमहा
बाहो गृण कर्माविना गयोः। गृण गृणेषु वर्तते इति मत्वा न मज्जते ॥ १॥ ॥ ॥

२५

ननु संसारव्यवहारस्यो ज्ञानी कथं न संसारी तुल्य इत्याशङ्क्या। हर्षादिरहित
त्वात्तस्य वैलक्षण्यमाह। यत्पदेति। अहो इति संबोधने हे गुरो यद्वा अहो अश्रये
शक्राद्याः सर्वदेवता अपि यत्पदं प्रेक्ष्य वः यत्पदं प्राप्तिमिदं तोदीनास्तदप्राप्ति तस्यो

यत्पदं प्रेक्ष्य वो दीनाः शक्राद्याः सर्वदेवता।
अहो तत्र स्थितो योगी न हर्षमुपगच्छति ॥

आवर्तते तत्र मच्चिदानंदाख्ये पदे स्थितस्तत्त्वं पदार्थैक्यज्ञानात्तत्र वर्तमानो यो
गो लब्धुमाहात्कारो विषयनोगान्न हर्षप्राप्नोति नापि तदपगमादुद्विग्नो भवती
त्यर्थः ॥ १॥

तदस्यविध्यकिंकरत्वंवक्तुं पुण्याद्यासंस्पर्शमादातद्देस्येति। तत्त्वंपदार्थैक्यानि
ज्ञस्यप्रण्यपापाभ्यामहञ्चतत्करणधर्माणांस्पर्शसंबन्धोनजायते। ज्ञानाग्निः स

तत्तत्तस्यप्रण्यपापाभ्यामप्यगोक्षितंनजायते।
नद्याकाशस्यधूमेनदृश्यमानापिसंगतिः॥३॥

वर्कमणिचममाकुरुतेनिष्कृतेअत्रदृष्टांतमाह। नहिइति। यथाहिआकाश
स्यधूमेनमदृश्यमानापिसंगतिर्नास्ति। तथात्मज्ञस्यनप्रण्यादिसंगतिरित्यर्थः॥

२६

ननुकर्मणिज्ञतेकथंनप्रण्यादिस्यशित्याशंका। ज्ञानिनोविधिनिषेधानिय
मत्वमादा। आत्मैवेति। येनमहात्मनाइदंदृश्यमानंमर्वगतआत्मैवेतिज्ञातंतं
ज्ञानिनंयदृष्टयाप्रासृष्टवशादेववर्तमानंकोवचनकलापोनिषेधुंप्रवर्तयि

आत्मैवेदंजगत्तर्वज्ञातंयेनमहात्मना॥य
दृष्टयावर्तमानंतंनिषेधुंरुमेतक॥५॥

तुंवात्तमःसमर्थोनिर्कोपीत्यर्थः। तदुक्तंशरीरकनाष्येअविद्यावद्विषयोवे
दइतिप्रबोधनीयएवामोसुत्रोराजेववंदिदिनिरितिस्मृतिरपि॥ ॥५॥ ॥

ननु ज्ञानिनोपि न यदृच्छया प्रवृत्तं ते किं विज्ञानिष्ठैव इह ज्ञानिष्ठयोर्विवर्तयि
तुमशकत्वादित्याशंकाहा आब्रूहेति यद्यपि ब्रह्माणमारभ्य संवपर्यंतं विज्ञा

आब्रह्म संवपर्यंतं तत्तथा मे चतुर्विधे ॥
वि यं सस्ये विहिमामर्थमिहानिठा विवर्जनैः ॥

निष्ठे विवर्तयितुमाशक्ये तथापि विज्ञस्ये वेष्टादेष निवर्ततिसामर्थ्यमतो य
दृच्छया प्रवर्तमानो ज्ञानी न विधियम्य इत्यर्थः ॥ ५॥ ॥ ठ ॥

29

अद्वैतज्ञानेन द्वितीयस्य बाधितत्वात् ज्ञानिनां न यदेतुकोपि नास्तीत्यपसंहर
ति। आत्मानमद्वयं कश्चिज्ज्ञानातिजगदीश्वरमितिकश्चिज्ज्ञेयं कश्चिज्ज्ञेयं कश्चिज्ज्ञेयं
अद्वयं त्वत्पदार्थं आत्मानं अद्वयं अनित्यताज्ञानातिमयदेति प्रारब्धवशादाधिता

आत्मानमद्वयं कश्चिज्ज्ञानातिजगदीश्वरं। यदेति
सकुरुते न नयंतस्य क्वचित् ॥ इत्यत्रासपष्टम् ॥

युष्ट्येदं कर्तव्यमिति मन्यते तत्करोति। एवं कुरुते तत्सकुरुते तत्कुरुते तत्कुरुते तत्कुरुते
नयं नास्ति नयदेतोरेतज्ज्ञानबाधितत्वादिति नावः ॥ ५॥ ॥ इत्यष्टावक्रवि
रचिते ध्यात्मशास्त्रे शिष्यप्रोक्तानुनवोद्घासपष्टं विचरणम् ॥ ॥ ठ ॥

एवमुच्चासपष्टेनस्वशिष्येपिपरिहितेसतिप्रुट्टोपदेशार्थंलिययोगमथात्र
 वीताएवमुच्चासपष्टेनशिष्येपरिहितेसतिप्रुनःट्टोपदेशार्थमाचायेलियुमु
 पक्षितिशोकचतुष्टयेनानतेति।हेशिष्यशुद्धबुद्धस्वभावस्यतवकेनापिदेह

नतेसंगोस्तिकेनापिकिंशुकंभवक्तुमिच्छामि॥
 संयातविलयंऊर्ध्वमेवमेवलयंव्रज॥१॥

गेहादिनाहंकारममकारास्यदेननसंगोस्तिअतःशुद्धोऽसंगस्त्वंकिंत्यक्तुंकिमुपा
 दातुंचेष्टमितस्मासंयातस्यदेहस्यविलयंऊर्ध्वमेवमेवलयंव्रजतिनिरसनंऊर्ध्वमे
 वदेहादिनिरसनरूपमेवलयंव्रज॥१॥ ॥ ॥

२८

उदेतीतिहेशिष्यभवतःसकाशाद्विष्टमुदेतिनवदनिन्नमेवयथावारिधेःस
 काशाबुद्धौवारिधेरभिन्नएवोदेतिइत्येवंप्रकारेणएकंमजातीयादिनेदरहि
 तमात्मानंज्ञात्वाएवमेवएकात्मज्ञानमेवलयंव्रजश्वेतानतुप्रत्यक्षतोनिन्न

उदेतिनवतोविश्वंवारिधेरिवबुद्धःइतिज्ञात्वैकमात्मा
 नमेवमेवलयंव्रज॥१॥प्रत्यक्षमप्यवस्तुत्वाद्विश्वंनास्त्यम
 लेत्वपिरजुमर्षइवव्यक्तमेवमेवलयंव्रज॥ ॥३॥ ॥

तयाहारमपीदिनेदेप्रतीयमानेरुयंहारादिक्रियस्त्यत्रआह।प्रत्यक्षमिति।
 प्रत्यक्षमपीदंयक्तंदृश्यंविश्वंअमलेत्वयिनास्त्येवअवस्तुत्वाद्भुजंगवत्त
 स्मादेवलयंव्रजद्वितीयस्यदेयोपादेयस्येवानावाहित्यर्थः॥ ॥३॥ ॥ ॥

संमेति। शृणु शिवात्मनंदशृणुस्त्वमतएव हेव वशादुत्तयोः सुखदुःखयोः समः
 इष्टानिष्ठयोश्च समस्तथा जीविते मृत्यो वा समो निर्विकारः सुखदुःखादीनाम
 नात्मधर्माणं तुल्यत्वाच्च संधानात् त्वं सुखदुःखादिषु समः ब्रह्मदृष्टिरूपं त्वं

समः सुखदुःखः शृणु शिवात्मनैराश्रययोः समः समजी
 वितमृत्युः सन्नेवमेव त्वयं व्रज ॥४॥ इत्यष्टालपचतुष्कं ॥

व्रजेत्यर्थः ॥४॥ ॥७॥ ॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितायामाचार्येणोक्तं
 यचतुष्कं नाम पंचमं प्रकरणं ॥७॥ ॥ गुरुणैव परीक्षार्थमुपदिष्टेन ये
 सति ॥ शृणु शिवात्मनो लयादीनां शिष्यो संनवमब्रवीत् ॥१॥ ॥ ७ ॥

२९

तदेवं गुरुणा त्वं तपरिहार्थं लिययोगे समुपदिष्टे मतिलयाद्यभावोपपादकमा
 त्मज्ञानमनुबदन्नेव शिष्यः शृणु शिवात्मनो लयाद्यसंनवमाह चतुर्निःश्लोकैः आका
 शवदिति। अहमात्मा काशवदनंतः नूनं तस्यात्मनो देहादिनिवासकथमित्यत आ
 ह यदवदिति। प्राक्तनं प्रकृतिकार्यं जगद्देहादिकं घटवत् यथा घट आकाशस्य त्व

आकाशवदनंतो ह्यदववप्राक्तनं जगत् ॥
 इति ज्ञानं तथैतस्य न त्यागो न प्रहो लयः ॥१॥

छेदको निवासस्थानं च तथा चात्मनो देहादिरेकदेशावच्छेदक एव व्योम इव घटा
 दित्यर्थः ॥ अत्र प्रमाणमाह इतीति। इत्येवं वेदांतमिदं ज्ञानमनुबद्रूपमत्र प्रमा
 णमतोऽनान्यथाभावशंकेत्यर्थः। अथेति। तथा सत्यात्मनो नंतत्वे सत्ये तस्यात्मनः
 गोप्रश्रुतं त्वं न संनवति परिच्छिन्नस्येव घटादेः स्यागादिदर्शनादित्यर्थः ॥१॥

घटाकाशदृष्टंतेदेहात्मनोर्नेदंशंकास्यादित्यपरितोषादाह।महोदधिरितिस्पष्टं
समुद्रवीचिदृष्टंतेदेहात्मनोर्विकारविकारिंशंकास्यादित्यपरितोषादाह।अहंम
इतिस्पष्टं।शुक्तिदृष्टंतेयात्मनिपस्नित्वशंकास्यात्तद्यावत्तयमाह।अहमिति।अहं
वामर्वन्तेषुप्रकृतिप्राकृतिकेषुमत्तास्यृत्यादिपदतेनास्मिअथातोहेतोःमर्वन्

महोदधिस्त्रिहंसप्रपंचोवीचिमन्निनः।इतिज्ञानंतथैतस्यनत्या
गोनप्रहोलयः॥२॥अहंसशुक्तिसंकाशोरूपवद्विषयक्यना।इ
तिज्ञानंतथैतस्यनत्यागोनप्रहोलयः॥३॥अहंवामर्वन्तेषु
मर्वन्तान्यथोमयि।इतिज्ञानंतथैतस्यनत्यागोनप्रहोलयः॥४॥

तान्यधिष्ठाननूतेमयिवर्त्ततइतिज्ञानंवेदातसिद्धंतथासत्येतस्यात्मनःत्यागादि
कंनसंनवतीत्यर्थः॥४॥ ॥इतिशिष्यप्रोक्तसुत्ररेचतुष्टयंनामषष्ठंप्रकरणं॥ ॥

३०

लययोगाननुष्ठानेव्यवहारंनिरंक्रुशं।आशंक्यशिष्यमोघामादब्रवीदुरुमुत्तरं।
॥ननुलययोगाभावेसंसारविहोपोनिरंक्रुशप्रसरस्यादित्याशंकातस्यानिष्ट
त्वाभावमनुनवपंचकेनोत्तरमाहेशिष्यःमयीति।मय्यात्मन्यनंतेमहामुदेवि
द्याख्यःपोतःनौकात्वांतवातेनमनःपवनेनइतस्ततोन्नमति।अत्रममामहिस्रु
ताअमहनशीलतानास्तिममुद्रैर्वनोकापरित्रमणस्त्यर्थः॥१॥जगद्यवहारस्या
मय्यनंतमहांनोधोविश्वपोतइतस्तत्।अमतिस्वांतवातेननम
मास्यमहिस्रुता॥१॥मय्यनंतमहांनोधोजगदीचिःस्वभावतः।उदे
तुवास्तमायातुनमेष्टद्धिर्नवात्ततिः॥२॥ ॥ ॥ ॥ ॥

निष्टत्वाभावःपूर्वमुक्तः।अथजगदुदयापगमयोरपिनातिष्ठतेस्याह।मयीति।मयि
आत्मनिअनंतेविनाशरहितेमइतिव्यापकंनोधोममुदेजगदाख्यावीचिःस्वभावतः
दृश्यत्वादस्वभावाडुदेतुचअपरंअस्तमायातुतदुदयेष्टद्धिर्नस्तिव्यापकत्वात्तद

पगमयोरपिनातिष्ठतेस्याह।मयीति।मयि
आत्मनिअनंतेविनाशरहितेमइतिव्यापकंनोधोममुदेजगदाख्यावीचिःस्वभावतः
दृश्यत्वादस्वभावाडुदेतुचअपरंअस्तमायातुतदुदयेष्टद्धिर्नस्तिव्यापकत्वात्तद

सर्वदृष्टान्तेन आत्मनः परिणामित्वं स्यात्तद्वारणार्थमाह। मयि अनंतमहं नो धो
नाम प्रसिद्धं विश्वं कथ्यनात्र ममात्रमेव न तु तात्त्विकं अतः कारणादहमस्मिन्नांतः प्र
पंचोपप्रवरहितः अत्र हेतुमाह। निराकार इति। एतदात्मज्ञानं एव अहमास्मिन्नात्रि

मय्यनंतमहं नो धो विश्वं नाम विकल्पना। अतिशान्तो निराका
र एतदेवाहमास्मिन्नाहं। ३॥ नात्मानावेषु नो नावस्तत्रानंते नि
रंजने। इत्यसक्तोऽहः शान्त एतदेवाहमास्मिन्नाहं। ४॥ ॥ ॥

नोन तु लययोगंतस्य सर्वमेव हृषितत्वात्। ३॥ अतिशान्तत्वमेव स्पृष्टयति नात्मेति।
आत्मानावेषु देहादिषु आद्यंततया नास्ति व्यापकत्वात्। नो नावो देहादिसत्त्वात्मनि ना
स्ति अनंते निरंजने मतिरिति कारणादहमसक्तं मंसगरहितो न एवाहमाहः। इच्छास्थिमिमं
होत एव शान्त इत्यर्थः। ४॥

३१

इच्छादिरहितत्वे हेतुंतरमप्याह। अहो इति। अहो इत्याश्चर्यरूपमलौकिकं चिन्मात्रं
चेतन्यमेवाहं जगत्सर्वं प्रपंचजातं इंद्रजालोपमं दर्शनकालेऽपि पृथक् सत्तारुणि
तं अमौ विश्वस्य पृथक् सत्तारहितत्वात् मम कृत्रवस्तुनिकथं केन प्रकारेण हेयो

अलौचिन्मात्रमेवाहमिंद्रजालोपमं जगत्। अतो मम क
थं कृत्र हेयो पादेय कथ्यना। ५॥ इत्यनुनवपंचकम्॥

पादेयबुद्धिः स्यात्तन कृत्रापीत्यर्थः। ५॥ इत्यष्टावक्रटीकायां अनुनवपंचकं
विवरणं। इच्छं परीक्षितं ज्ञानं शिष्यमेवाग्निनंदितं। पुरुषं धस्य मोक्षस्य व्यवस्थां सम्य
गब्रवीत्। १॥ ॥

तदेव षड्विंशप्रकरणौः स्वशिष्यं सम्यक् परीक्ष्य बंधमोक्षव्यवस्थानिरूपणव्याजेन गुरुः
स्वशिष्यानुनवामिनिनंदति चतुर्निःशोकैः । तदेति । ऐश्वर्यं ततो मम कथं कुत्र देयो पा
देय कल्पनेत्यंतं यत्स्वयोक्तं तत्र थैव यतः चित्तं विषयाकांक्षापदावांछादिविकार
वद्वति । तदेव जीवस्य बंध इत्यर्थः । तदा मुक्तिरिति । मोक्षोऽपि चित्तवांछादिविमुक्तिः

तदा बंधो यदा चित्तं किंचिदांछति शोचति । किंचिन्मुच्यति गृह्णा
ति किंचिदुच्यति कुप्यति ॥ तदा मुक्तिर्यदा चित्तं न वांछति न शोच
ति । न मुच्यति न गृह्णाति न कुप्यति न कुप्यति ॥ तदा बंधो य
तः । दाक्षिण्यं कंकास्वपि दृष्टिषु । तदा मोक्षो यदा चित्तं न मत्तं सर्वदृष्टिषु ॥

किरित्यर्थः । तदेवं दृष्ट्युक्तं बंधमोक्षावुक्तौ अथ समुच्चयेन बंधमोक्षावाऽतदा बंध इति यदा
मुदे चित्तं कास्वप्नार्थं दृष्टिषु मत्तं तदा बंधः यदा चित्तं सर्वस्वपि विषयदृष्टिषु मत्तं न
वति तदा मोक्ष इत्यर्थः ॥ ॥ ३॥ ॥ ॥

३२

अमुवा बाधितानुदृष्ट्या सर्वापि विषयदृष्टिर्बंधहेतुस्तन्निवृत्तौ मोक्ष इति सर्वमु
क्ता । तथा पृथंकारनिवृत्तौ मोक्षस्तदनिवृत्तौ बंध इति वदन्नेव शिष्योक्तमर्थमभिनि
दितुमनुवदति । यदानाहमिति । यदाहमित्येवं रूपः प्रथमो ध्यासो नर्थस्तन्नूतो

यदानाहं तदा मोक्षो यदाहं बंधनं तदा । मत्वेति हेतुपाकिंचि
न्मादृशाणविमुच्यमा ॥ ४॥ इत्यष्टावक्रे बंधमोक्षवतुक्रमष्टमं ॥

निवर्त्तत तदा च मोक्षः यदा च मोक्षवर्त्तते तदा बंधनं इति ज्ञात्वा हेतुयात्र नायामे
नैव शनोपादानादिक्रियाणां कर्त्तव्यमस्ति । अकर्त्तव्यमिति न कर्त्तव्यमिति नानो
निवर्त्तत इति नाव ॥ ४॥ इत्यष्टावक्रे टीकायां गुरुप्रोक्तं बंधमोक्षव्यवस्थाप्रकरणं ॥ ॥

नि ७ शिष्योक्तानुनवस्यैवराक्षार्थिप्ररुणोच्यते। निर्वेदः सृष्टमष्टानि रिक्तादित्यजनात्म
कः॥ मत्वेति हेनया किं विन्मागृहाणोति यत्कृतं तन्किं हारमित्यपेक्षायां प्ररुणु मोहन
मुद्रया वैराष्ट्रकमाही सतेति सतात्तते इदं कर्तव्यमिदं मकर्तव्यमित्यनिनिवेशौ द्वं
हानि सुखदः खादीनिकस्य कदावाशां तानि निवृत्तानि अपि तु न कस्यापि न क

सतात्तते च द्वंद्वानिकदाशां तानिकस्य वा।
एवं तात्वेऽनिर्वेदाऽवत्यागपरो ब्रती ॥ १॥

दापि शांतानीत्यर्थः॥ एवं तात्वाऽहुस्ततात्ततादिषु निर्वेदादनिनिवेशादिपरित्या
गादेवं त्यागपरो न वकीदृशस्त्वं ब्रतीनास्ति प्रतं ऊत्राष्वाप्रशोयस्यमः ॥ १॥ ॥

३३

चित्तधर्मत्यागरूपो निर्वेदस्तु कस्यचिदेव स्यान्न तु सर्वस्येत्याह। कस्यापीति हेतातशि
ष्यसङ्क्षेपु मध्ये कस्येचिदेव धन्यस्येत्यत्र विनाशरूपलोकचेशावलोकनात् जीविते
छान्नो गेहान्तानेछादयत्तपशमंगताः॥ इदं तु तादृशनिर्वेदसंपन्नशिष्यमनिनंदितु
मेवोच्यते न रूपद्विपते इति प्रागुक्तमेव ॥ १॥ ननु तानि नो सर्वत्रेहोपशमः किं हेतुः

कस्यापि तातधन्यस्य लोकचेशावलोकनात् जीवितेछावुत्तु
छावुत्तु सोपशमंगताः ॥ १॥ अनित्यं सर्वमेवेदं तापत्रित
यत्पितं। अमारं निहितं देयमिति निश्चित्य शाम्यति ॥ ३॥ ॥

इत्यत आह। अनित्यमिति इदं दृश्यमानं सर्वं प्रपंचमातं अनित्यं चेत्तस्येध्यस्तं तथा दृश्य
कसत्वेन दृश्यमासं सत्तत्राध्यात्मिकाधिदैविकाधिनौ प्रकृतापत्रितयत्पितं अतएव
आमारं तु छं अतएव देयं दृश्यकसत्तयाने वादरणीयमिति निश्चित्य तानि शाम्यति ऊत्रापी

छान्नकुरुत ॥ ३॥

द्वंद्वानामारब्धकर्मवशादवश्यमावित्वात्ततेनानिष्ठेविहाययथाप्राप्तनोगामुक्ति
मवाप्नुयादित्याह। कोमाविति। यत्र नृणां द्वंद्वानि सुखदः। वादनिनमंति त्रिमौकं कालः

कोमैकालो वयः किं वा यत्र द्वंद्वानि नो नृणाम्॥
तान्युपेक्ष्य यथाप्राप्तवर्तिमिद्विमवाप्नुयात्॥४॥
ती

वावाल्यादिवयोलक्षणाशरीरावस्थापितुनकापीति विचार्यतानि द्वंद्वान्युपेक्ष्य त
त्रेतामनितामस्तवायथाप्राप्तेषु अनासक्ततया वर्तिमिद्विमुक्तिमाप्नुयादित्यर्थः॥४॥

३४

तर्कशास्त्रादित्तानेषु निष्ठानकर्तव्या नानाविप्रतिपत्तिप्रसूत्वात्। नापि कर्मसु ना
यष्टांगयोगादिश्चित्याह। नानामतमिति। मरुर्षिणां गोतमजैमिनिप्रवृत्तिनां मतं ना
नाविधं परिच्छिन्नं दृष्ट्वा तर्कशास्त्रादित्यो निर्वेदमापन्नः तथा साधनां कर्मनिष्ठानां मतं ना
नाविधं केचिदोमपराकेच्छिन्नपपराः केचिन्नृचां प्रायणादिपरा इति नाविधं दृष्ट्वा कर्म
ना

नानामतं मरुषीणां साधनां योगिनां तथा॥
दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नः को न शाम्यति मानवः॥५॥

न्योपि निर्वेदमापन्नस्तथा योगिनां मतं नानाविधं केचिदष्टांगयोगपरा केचिन्नृ
दादिप्रसंगानुपरा इति नानाविधं दृष्ट्वाष्टांगयोगादित्योपि निर्वेदमापन्नः केवल
मात्मानुसंधाननिष्ठः को न शाम्यति कस्मिन्नेव न प्राप्नोतीत्यर्थः॥५॥ ॥ ॥

केवलज्ञाननिष्ठमेवाश्रित्य कर्मदिकं माकृष्यत्याहत्तत्वेति निर्वेदसमतायुक्ता नि
 वेदो नाम विषयानामस्ति तथा शत्रुमित्रेषु समतामवत्रात्मबुद्धिः युक्तिर्मिश्रुत्य उ
 प्राकृतस्तर्कः एते चेतनस्य सच्चिदानंदस्य मूर्तिपरिज्ञानं स्वरूपमाज्ञाकारं तत्वावहनं
 तरं नास्तिकश्चिदुरुच्यस्यमः न किं उरु एवं विधोयः समं सृतेः सकाशादात्मानं तारय
 त्वा मूर्तिपरिज्ञानं चेतनस्य न किं उरु ॥ निर्वेदसमतायुक्ताय
 स्तारयति संसृतेः ॥ ५ ॥ पश्य च तविकारांस्त्वेतन्मात्रान्यथार्थतः ॥
 तच्छृण्वंश्च निश्चुक्तिः स्वरूपस्यो न विष्यसि ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥

ति ॥ चेतनस्य स्वरूपज्ञानोपायमाह पश्येति ॥ देशिष्य च तविकारान् देहेन्द्रियादीन् य
 थार्थतस्तत्त्वतः चेतन्मात्रान् पश्यन्तु आत्मस्वरूपान् ॥ एवं सति त्वं तच्छृण्वत् ॥ बंधनिश्चुक्तिः
 शरीराहंभावनिश्चुक्तिः ॥ मन्शरीरादिविविक्तात्मस्वरूपस्यो न विष्यसि ॥ शरीरादावना
 त्तमयाज्ञाते सति तस्माच्छी च तच्चात्मा ऊरिति श्रुतेय इति भावः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥

॥

३५

नन्वेवमात्मनिज्ञानेपितत्र निष्ठा कथं स्यादित्याशंका ॥ वासनात्यागादित्याहावा
 सना इति ॥ वासनाविषयवासना एव संसार इति कारणतत्ता वासनास्त्वेविमुं
 च वासनात्यागाच्चात्मनिष्ठायां सत्यांतस्य संसारस्य त्याग इत्यर्थः ॥ अथ अश्रुना वा
 सनात्यागे सति स्थिति र्यथा तथा प्रारब्धं तथैवेत्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥ इति निर्वेदोपक्रमक
 रं ॥ विषयाणामनावे विबुद्धिनिर्वेद इति ॥ तस्मिन् अर्थे च विषये वेदस्य शांतिरीय
 वासना एव संसार इति सर्वा विमुञ्चतं तत्त्यागे वासनात्यागात् स्थि
 ति र्यथा तथा ॥ ॥ ८ ॥ इति निर्वेदोपक्रमक ॥ विद्याया वैशिष्ट्यं कामं अर्थचिान
 र्थसंकुलं ॥ धर्ममथेतयोर्हेतुं सर्वत्रानारं देकु ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥
 ति ॥ १ ॥ विषयैर्विनापि संतोषरूपो निर्वेदो प्रायुक्तः ॥ अथेदानीं विषयरसोपशममनि
 नंदनमुद्रया गुरुगुहाहरति ॥ कामं वैशिष्ट्यं ज्ञानशत्रुं विहाय तथा नर्थसंकुलं अर्थ
 निरस्त एव्ययेवानेकशोकदुःखसंकुलं अर्थं विहाय तथा एतयोः कामार्थयोः अन
 र्थयोर्हेतुं धर्ममपि विहाय सर्वत्र विवर्गद्वितुं कर्मभुञ्जनादरं उपेक्षां कुरु ॥ १ ॥ ॥

स्वर्नेद्रजावैलेत्यश्वदिनानि त्रिणिपंचवा॥ मित्रहोत्रधना
गारदारदायाहिमंपद॥२॥ यत्र यत्र न वेत्तृत्ना संसारं वि
हितत्रवौ प्रोठवैराग्यमाश्रित्य वीततृत्ना सुखी नवा॥३॥

यत्रेति। यत्र यत्र येषु येषु प्रसिद्धेषु विषयेषु रक्षा न वेत्तं तमेव संसारं विद्धि विषय
रक्षाया एव कर्मद्वारा संसारे हेतुत्वात्। अतः प्रोक्तवेराग्यं प्राप्तेऽप्यर्थे प्रीत्य नाव
मास्माद्य वीतरक्षाः। अप्राप्त्यर्थे ह्यारहितः सन्नात्मनिष्ठया सुखी न वेत्यर्थः॥३॥

अमुमेवार्थनिर्णयतरेणादावृक्षामात्रेति। वृक्षामात्रस्वरूपएवबंधः कर्मवासना
बंधहेतुत्वात्तन्नाशसृक्षानाशएवमोक्षोनिवृत्तिहेतुत्वात्। तन्नाशोमोक्षइत्य
त्रहेतुमादावनेति। नवतीतिनवोदेहादिर्विषयस्तत्रसंगानावमात्रेणपुण्यं

रत्नामात्रात्मकोबंधसन्नाशो मोक्ष उच्यते ॥
न वामं सक्तिमात्रेण प्राप्तिस्तुष्टिर्बुद्धिर्बुद्धिः ॥४॥

द्वारिवारंप्राप्तितुष्टिः आत्मप्राप्तिर्यसंतोषः स्यात्तुष्टिप्रापगंमोक्षइत्यर्थः॥ मा
 प्राप्तितुष्टिरिति पाठे प्राप्तिः स्यात्तुष्टिश्च स्यादित्यर्थः॥ ७॥ ४॥ ७ ॥

१३:

ननुबुभुक्षारूपादस्माकथंत्याज्येत्याशंक्याह। त्वमेकइति। इहजगतित्रयएवपदा
यश्चात्माजगत्त्रविद्याचतत्रआत्मातावत्त्वमेवैकश्चेतनः शुद्धोननुचिद्विन्नइतिस्वात्मा
नमेवैकंरांजिनाहिनान्याप्रनरात्मबुभुक्षायुक्तानापिजगदुत्तुमायुक्ताजगत
अमत्वात्जडत्वाच्चनापिअविद्याबुभुक्षायुक्तातस्याअपिमदमस्मिन्नहंरूपत

त्वमेकश्चेतनः शुद्धोजडंविश्वमसत्तथा। अविद्यापिनकिंचिन्माका
बुभुक्षेतथापितो॥५॥ राज्यंछुताः कनत्राणिशरीराणिछुत्वानिव।
संसक्तस्यापिनष्टानितवजन्मनिजन्मनि॥६॥ ॥ ॥ ॥

यानिर्वचनायत्वात्। तथाचतवबुभुक्षायुक्तानकाचिदपीत्यर्थः॥५॥ जडंविश्व ३९
ममदित्यक्तंतद्विशदयति। राज्यमिति। राज्यादीनिमवाणिमंसक्तस्यायामकिञ्चि
एवमपितवजन्मनिजन्मनिनानाजन्मभुनष्टतिततोविश्वममदित्यर्थः॥६॥ ॥ ॥

बुभुक्षापिनकर्तव्येतिप्रायुक्तं। अथधर्मार्थकामेपीष्ठानकार्येत्याहअजमिति॥
अथहिनाअलंअर्थधर्मकामेषुइष्ठानकार्येत्यर्थः। अत्रहेतुमाहएत्यइतियत
कारणसंसारकांतारेसंसारवत्सणेदुर्गमेवर्तनित्राम्यतस्तवएन्यःकामा ५३
र्थेन्यःविश्रान्तिर्त्रिमणविछेदोनाचूदतोयादिदृष्टानकर्तव्येत्यर्थः॥७॥ इत्याया
उपशमःप्रायुक्तः। अथक्रियामात्रोपशममाह। लतमिति। देशिष्यत्रायामदं
अलमर्थेनकामेनसुल्लतेनापिकर्मणा। एन्यःसंसारकांतारोवि सु
शान्तमचून्मनः॥७॥ लतंनक्षतिजन्मानिकायेनमनसागिरा। उःख
त मायामदंकर्मद्वयाप्यु परम्यतां॥ ८॥ इत्युपशमाष्टकम्॥८॥

प्रयामप्रदंअतएवदुःखंकर्मकायादिनाकतिजन्मानिनलतंअपितुयावदृष्ट
प्राप्तंतीक्ष्णीनमर्वजन्मस्वपिरुतेकर्मणातुत्वयानर्थएवत्वब्रह्ममाद्यादपिअ
धुनाकर्मन्यउपरम्यतां॥८॥ इत्यष्टावक्त्रेपुरुक्तोपशमाष्टकंप्रकरणं॥ ८॥

उक्तांशानिर्विज्ञानं विना कस्यापि जायते। इति निश्चेतुमेवाह्युरुर्नानामृताष्टकं। उ
क्तांशानिर्विज्ञानादेव स्यात्तत्त्वमस्येति बोधयितुं ज्ञानाष्टकमाह। तत्रादौ ज्ञानमाध्वना
न्याह। नावानावेति। नावानावरूपो विकारः स्य नावात्मायायात्तत्तत्संस्कारादेव

नावानावविकारश्च स्वनावादिति निश्चयी।

निर्विकारो गतक्लेशः सुखेनैवोपशम्यति॥१॥

३८

जायते। ननु निर्विकारादात्मन इति निश्चयवान् पुरुषो निश्चयवत्त्वादेव सुखेना
नायामेनैवोपशम्यति॥१॥ ॥ ॥ ॥

ननु मायाजउत्वात्ततएव च कथं नावानावविकारस्त्याशं कथाऽ। ईश्वर इति। ईश्वर ए
व सर्वनिर्मातान्त्वमयो जीवः ईश्वरपरवशात् इति निश्चयी पुरुषो निश्चयवत्त्वादे
वातर्गलितमर्वाशः। गतमर्वाशः। अतएव शांतो निश्चलचित्तः। मन्त्रकापिनमज्ज
ते॥२॥ नच्चीश्वर एव चे सर्वनिर्मातान् इति कांश्चिद्विद्वान्कांश्चित्तु यनिनस्तथा कां
ईश्वरः सर्वनिर्मातान् इत्यन्य इति निश्चयी। अंतर्गलितमर्वाशः। शांतः। कापिनमज्जते॥२॥
आपदः संपदः। कथं देवादेवेति निश्चयी। अतः स्वस्तेन्द्रियो नित्यं न वांछति न शोचति॥३॥

अस्मिन्नुविनः कांश्चित्तु दुःखिनो रचयतस्तस्य वैषम्येनैवृण्ये स्यातामिति याशं कथा
ह। आपद इति कालममयविशेषे आपदः संपदश्च देवात्मा क्तनादृष्टा देव
श्चरपरिपाचितादेवति निश्चयी अतएव दृष्टो वीतदृष्टः। अतएव नित्यं स्वस्तेन्द्रि
यो विषयानाचष्टेन्द्रियः। अत्रासंन वांछति न शोचतीत्यर्थः॥३॥ व ॥

ननु उक्ततत्त्वनिश्चयवानपि कर्माणि कुर्वन्नेव दृश्यत इत्याशंकाः ॥ सुखेति कर्म फलं
 लभते सुखादिके देवा दृष्टा देव इति निश्चयी अत एव मया इदं फलं माध्यमित्यदश
 अत एव निरायामः अमर इति प्रास्व वशात् कुर्वन् अपि न लिप्यते कर्मज्ञानार्थं नागिन
 वतिकर्त्तव्या मर इति तत्त्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥ ननु कुर्वन्श्चेत्कथं निरायाम इत्याशंकाः ॥

सुखं स्वप्नममृतं देवा देवेति निश्चयी ॥ माध्यादश निरायामः कुर्वन् अपि न लिप्यते ॥
 ४ ॥ चिंतया जायतेऽऽनन्त्येति निश्चयी ॥ तया हीनः सुखी शान्तः सर्वत्र गलितम् ॥
 ५ ॥ ५ ॥

चिंतयेति ॥ इदं स्वचिंतया जायते नान्यथेति निश्चयी अत एव तया चिंतया हीनः अ
 त एव शान्तः स्मिरांतः करणः अत एव सर्वत्र सुखतत्त्वात्तत्त्वयोगलितम् ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥
 स्वीजवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ॥ ॥

३८
३८

उक्तमाधने ॥ मिदं ज्ञानिनां निजदृशं निरूपयति ॥ नाहमिति ॥ अहं देहेत नया
 मे देहो न किंतु नित्यबोधोऽहमिति ॥ ज्ञानवशाद्देहादौ निवृत्ताहं ममानिमानदेहा
 दिनात्ततमत्ततंच मयात्ततमिति न स्मरनियथा कैक्यं विदेहकैवल्यं प्राप्नोति

नाहं देहो न मे देहो बोधोऽहमिति निश्चयी ॥ कैवल्यमिव मंप्रा
 प्तो न स्मरत्यत्ततंच ॥ ५ ॥ आब्रह्मसंबन्धं पर्येत्यहमेवेति नि
 श्चयी ॥ निर्विकल्पः शुचिः शान्तः प्राप्ता प्राप्ता मुनिर्हति ॥ ७ ॥ ७ ॥

तात्ततं न स्मरति तद्वदित्यर्थः ॥ ५ ॥ आब्रह्मेति ॥ ब्रह्माणं हिरण्यगर्भमारन्यरणां
 बन्धनं पर्येत्यहमेवेति प्रत्यक्षनिश्चयवान् प्ररुषः निर्विकल्पः संकल्पवि
 म्विशून्यः अत एव शुचिर्विषया संग्रहपमवरहितः अत एव शान्तो निश्चलांतक
 रणः अत एव प्राप्ता प्राप्ता योरपि विषये निर्हति परमसंतोषवानात्मानं दृष्ट्वा

॥ ७ ॥ ७ ॥

न ज्ञात्मानं कथं निर्विकल्पारूप इत्याशंक्याह नानेति अधिष्ठानतत्त्वमाहात्म्ये
रेण भूतबोधे सति नानाश्रयमयं विश्वं जगत् न किंचित् पृथक् सत्ता अन्यमिति नि
श्रया पुरुषः निवृत्तवामनः केवलं चिरूपः स च न किंचिद्विविशेषव्यवहारागोच

नानाश्रयमिदं विश्वं न किंचिदिति निश्रया निर्वामनः स
त्तिमात्रेण किंचिद्विशाम्यति ॥ ८ ॥ इति ज्ञानाष्टकं समाप्तं ॥

एव शांतिनिवृत्तकार्यकारणोपाधिर्नवतितत्त्वज्ञानेन सर्वस्यापि संप्रवर्ति
वृत्तेरित्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितायामष्टावक्रटीकायां
ज्ञानाष्टकं समाप्तं ॥ ॥ ॥ ८ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॥

४०

पुरुषोदासितं ज्ञानान्न किंचिद्विश्याम्यति तत्त्वस्मिन्नप्यनिव्यातुं शिष्यो वदति मा
प्रतं ॥ १ ॥ उक्तं ज्ञानाष्टकेन न किंचिद्विशाम्यतीति तदेव शिष्यः स्वस्मिन्निशदयितु
मेवमेवाष्टकमाह तत्र प्रथमं कायवाप्नोमं व्यापारोपरममाह ॥ कायेति ॥

कायस्तत्यासहः सर्वतो वापि स्तरामहः ॥ ८ ॥
अथ चिंतामहस्तस्मादेवमेवाह मास्मिन् ॥ १ ॥ ॥

अहं सर्वमपि कायिकरूपकमिह स्ततो हेतोर्वापि स्तरामहः जपकर्ममिह
अथ अतो मनो व्यापाररूपाया चिंता तत्र स हस्तस्मादेतो ॥ एवमेव निश्चयिार
एवाह मास्मिन् आत्ममत्त्वेव स्मिन् इत्यर्थः ॥ १ ॥ ॥ ॥ श्रीसूर्याय नमः ॥ ॥ ॥
आत्ममत्ता देवस्थित इत्यर्थः ॥

उक्त्यापारत्रयोपरमेहेतुंवदन्नेवोक्तमनुवदति प्रीत्यनावेनेति। ह्यपि सुफल
जनकस्य शशदेशाश्च कायकर्मद्वयस्य प्रीत्यनावेन प्रीत्यविषयत्वन आत्म
नश्चादृश्यत्वेन त्रिविधविज्ञेयेभ्यो व्यावृत्तं एकाग्रं रुदये यस्य स विज्ञेयेकाग्रं

प्रीत्यनावेन शशदेरदृश्यत्वेन चात्मनः।
विज्ञेयेकाग्रं रुदय एवमेवाहमाश्रितः॥१॥

रुदय इति मध्यमपदोपीममात्मः। ह्यपि सुफलजनकस्य न पादे प्रीत्यवि
षयत्वात् न पादिरूपो विज्ञेयो मम नास्तीत्यर्थः॥ आत्मनश्चादृश्यत्वाद्यानाद्यवि
षयत्वाच्चिन्ता रूपोपि विज्ञेयो मम नास्तीत्यर्थः। अत एव मे वस्त्वस्वरूपेणैव अहमाश्रि
तः॥१॥ ॥

४१

ननु तयापि ममाध्ययं व्यवहारः कर्तव्य इत्याशङ्कनेत्याह। ममाध्यामादि कर्त
त्वोक्तत्वाद्यनयाध्यामादि निर्विहितो मत्यांतस्मिन्माध्यये व्यवहारो
नान्यथेति नियमं विलोक्य श्रद्धात्मज्ञानेनियमाद्यध्यामाभावादेवमेव ममाधि

ममाध्यामादि विहितो व्यवहारः ममाध्ये। एवं विलोका
नियममेवमेवाहमाश्रितः॥३॥ हेयोपादेयविरहादेवं ह्य
विषादयोः। अनावाद्यदेवमेवमेवाहमाश्रितः॥४॥ ॥

एतन्ममाहमाश्रित इत्यर्थः॥३॥ हेयेति। सर्वात्मदर्शिनो मम हेयोपादेयवसु
नो विरहात्। अत एव मेवममुना प्रकारेण ह्यविषादयोरप्यनावाद्यदेवमेव
रो अद्य अधुनाहमेवमेवाश्रितः इत्यर्थः॥४॥ ॥

आश्रमेति। आश्रमानाश्रमध्यानंचतथातस्ययुक्तं चित्तं स्वीकृतं चित्तवर्जनंच
तैस्त्रिनिरेवममविकल्पं संकल्पविकल्पं वीक्ष्य अहं एवमेव एतन्नित्यं रहितं एव

आश्रमानाश्रमध्यानंचित्तस्वीकृतवर्जनात्। विकल्पं मम
वीक्ष्यैतैरेवमेवाहमास्मिन्॥५॥ कर्मविज्ञानमज्ञानाद्यथैवो
परमस्तथा॥ बुद्ध्यामम्यगिदंतवमेवमेवाहमास्मिन्॥६॥ ॥

स्मितां॥५॥ कमेति॥ यथैव कर्मविज्ञानमज्ञानात्तथैवोपरमः कमेपिरमोपि अज्ञाना
देव इदं मम्यकं यथार्थतो बुद्ध्याहमेवमेव कर्मतः परमरहितं एवाहमास्मिन्॥६॥

४२

अचित्यं ब्रह्मेति चित्तमानोऽप्यमौ आत्मचित्तान्नरूपं न जति। तस्माद्धेतोः न ज्ञा
वनं अचित्यं ब्रह्मेति नावनं त्यक्त्वा अहमेव नावनारहितं एवास्मिन्॥७॥ एवमेवे
त्यवस्थायाः साधकोऽपि श्रेष्ठः किंपुनस्तस्मावनशक्तिकैश्चुनिकं न्यायेनाह। एवमेवेति

अचित्यं चित्तमानोऽपि चित्तारूपं न जत्यमौ। त्यक्त्वा तद्भावनं तस्मा
देवमेवाहमास्मिन्॥७॥ एवमेव तत्तं येन सतायेनि वेदमौ॥ एव स
मेव स्वभावोऽपि सतायेनि वेदमौ॥ इत्येवमेवाष्टकम्॥ ॥

येन एवमेव सर्वक्रियारहितमेव स्वरूपं साधनवशात्तं मोमौ सतायेनि त्व
नायसु एवमेव स्वभावमानमौ सतायेनि वतीति किंवक्तव्यमित्यर्थः॥८॥ ॥
इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितायामष्टावक्रटीकायां एवमेवाष्टकं समाप्तं॥ ८ ॥

एवमेवेत्यवस्थायाः फलीभूतां सुखसिद्धिं प्राप्नुयिष्यः सुखी कर्तुमहमामेयथा सुखं
॥ अथैवमेवेत्यवस्थायाः फलीभूतां सुखावस्थां स्वकीयां विशदयितुमाह ॥ अ
किंच न नवं सर्वमंगाजवप्रभवं स्वास्त्वं चित्तस्यैवं कौपिनत्वेऽपि कौपिनामक्ताव

अकिंच न नवं स्वास्त्वं कौपिनत्वेऽपि उर्त्वनं ॥
त्यागादाने विहायाम्माहमामेयथा सुखं ॥ १॥

४३

पि उर्त्वनं अस्मात्कारणाद्दुःत्यागादाने विहाय त्यागादानयोरासक्तिं विहाय य
था सुखं सुखमनतिक्रम्याहमामेन कदाचित् दुःखीत्यर्थः ॥ १॥ ॥ ८ ॥

ऊत्रापि निःकृत्रापि शरीरकर्मणि कायस्य खेदः ऊत्रापि वाचिककर्मणि जिह्वादि
ग्रन्थे ऊत्रापि ध्यानदिकर्मणि मनसि ग्रन्थे निःकृत्रापि ततोऽन्तितयमपित्यक्ता सुखं यथास्या
तथा पुरुषार्थे स्वात्मन्येवास्ति ॥ २॥ ननु कायवाग्जनेष्वप्यपारत्यागे देह एव म

ऊत्रापि खेदः कायस्य जिह्वा ऊत्रापि खिद्यते । मनः ऊत्रापि
तत्त्यक्ता पुरुषार्थेऽस्ति सुखं ॥ २॥ ततं किमपि नैव स्यादिति
संचिंत्य तत्त्वतः । यदा यत्कर्तुमायाति तत्तत्त्वानेयथा सुखं ॥ ३॥

यः पतेन्नो जनां बुधानां देशपित्यागादित्याशंकाह । ततमिति । शरीरेंद्रियादि
निःकृत्रापि तत्त्वतः आत्मतत्त्वं न स्यादिति संचिंत्य तत्त्वतः यदा यच्छरीरादिकर्म कर्तुं
मायाति तददंकारस्य त्वेन तत्त्वात्तत्त्वतः यथा सुखमामे ॥ ३॥ ८ ॥ ॥ ॥

ननु कर्मवानैः कर्म्यं वा एकत्र निष्ठावश्यं स्वीकार्या प्ररुषाया र्थिनित्याशंकाः।
कमेति। कर्मनिः कर्म्यनिर्बंधरूपाभावात्सनावाद्दहस्ययोगिनः देहसक्तयोगि
न एव अहं तु देहसंयोगविरहादपि यथासुखं आमे तथा च मम देहाद्यासंयो

कर्मनैकर्म्यनिर्बंधाभावाद्देहस्य योगिनः॥ संयोगायोगवि
रहाद्देहमासेयथासुखं॥ अर्थनिर्येनि मेष्ठित्यागत्यवा
शयनेन वा। तिष्ठन् गच्छन् स्वप्नं स्तस्माद्देहमासेयथासुखं॥५॥

गानावान्न कर्मनिः कर्म्यनिर्बंध इत्यर्थः॥४॥ अथ लौकिकव्यापारेपि ममैर्निर्बंध न ४४
इत्याह॥ अर्थेति॥ ममस्त्वित्यादिना माध्यो अर्थनिर्येनि स्तस्मात्तददर्शित्वात्
तस्माद्देहमासेयतिष्ठन् गच्छन् स्वप्नं वा अहं यथासुखं आमे॥५॥ ॥ ७ ॥

एतदेव न ग्यंतरेणाह। स्वपतो यत्नरहितस्य मेममदानिर्नास्ति। यत्नवतश्च वाम
मसिद्धिफलविशेषप्राप्तिर्नास्ति। अस्मात्कारणात् यन्नायमयो न शोच्यासौ वि
हायाहं यथासुखमासे॥ सुखादीति। नावेषु अवतारेषु सुखादिरूपा नियमं

स्वपतो नास्ति मेदानिः सिद्धिर्यत्नवतो न वा। नाशोच्यासौ वि
हायास्माद्देहमासेयथासुखं॥ सुखादिरूपा नियमं नावे
षा लोकात्तरि शः। अनाशुने विहायास्माद्देहमासेयथासु
खं॥७॥ ॥ इत्यष्टावक्रेयथासुखमसकं॥ ॥७॥ ॥

सुखदुःखादिधर्माणामनित्यत्वं नृशिवं ऋषु कृत्वेवा लोकात् अस्मात्सुखाद्यनि
त्यत्वादर्शनाद्देहो रहं यथासुखमासे॥७॥ ॥ इति श्रीमद्भिषेधरचिन्ताया विर
मष्टावकटीकायां यथासुखमसकं॥ ॥७॥ ॥ श्रीरामायनम्॥ ॥

प्रत्नत्याश्रन्यचित्तोयप्रमादाज्ञावनावनः।
निद्रितोबोधितश्चक्षुणसंमरणोहिमः॥१॥

भावभावनः कश्चन निद्रितो बोधितश्च समयथा निद्रावशात् अन्यचित्तः केचिद्वोधि
तत्वात् प्रमादाद्भावभावनः एवंविधौ यः प्रमानविषयेषु शान्तचित्तः सः हि निश्चितं
स्तीर्णसंस्मरणः संस्मरहेतुविषयान् स्मरणाभावाद्दित्यर्थः ॥१॥ व ॥ ॥ ॥

४५

कूधनानातिविषयनावनाश्वस्यस्यात्मदक्षिणोमेयः। सस्पृहाविषयेष्टाग
जितातदामेममधनानिकृविषयरूपादस्यवञ्चोराः। कृशास्त्रं कृविज्ञानमहं व
त्मास्मानिनिदिध्यासनंचकूधनादिविज्ञानांतेश्चपिममावस्थानास्तीत्यर्थः॥२॥

कथनानि कृमित्राणि कमेविषयस्य वः॥ कशाश्रुक
च विज्ञानं यदा मे गलितामृदा ॥२॥ विज्ञाते माहि प्ररुषे
परमात्मनि वैद्यरो नैरास्ये बंधमोक्षे च न चिंता शुक्तये ममा॥

विज्ञातइति। देहेन्द्रियादीनां माहिप्ररुमेत्वं पदार्थपरमात्मनि चेश्वरे न त्वदार्थ
 विज्ञाते ब्रह्मा इमस्मात्तिमाह्लाह्लते मतिनिन्यनिर्मुक्तिमिद्रूपात्मना उजावातबंध
 मोहेपिनैराश्रये मतिमममुक्त्यर्थं न चिंता ॥३॥ ॥

ननुप्रमादाज्ञावनावकः कथं शांतस्त्याशंकराह। अतर्विकल्पेति अंतःकरणे
विकल्पश्चैव बहिर्त्रैतस्यैव सत्त्वं द्वाविणः। ज्ञानिनो दशास्तादृशा एव ज्ञानि

अतर्विकल्पश्चैव बहिर्त्रैतस्यैव सत्त्वं द्वाविणः। अंतस्यैव
दशास्तास्तादृशा एव ज्ञानते। अतिशान्तिचतुर्कं॥१॥

४६

न एव ज्ञानते॥४॥ इति श्रीमद्विष्णुस्मृत्यविरचितायामष्टावक्रटीकायां शिष्यप्रोक्तं च
तुर्कं। अत्रैवमात्मनस्तत्त्वं प्रत्यापयितुं मंजसा। सुजस्ततोपदेशार्थं गुरुगुरुद्वयोदधिः॥१॥

यद्यपि प्रथममात्मतत्त्वोपदेशः सत एव तथापि तदात्मतत्त्वमंते वामिन्यः पुनः पु
नरुपदेष्टव्यं दुर्लभत्वात्। यथा त्वां दोषोपनिषदि न वक्तव्यं। चेतके तुं प्रतिवारं वा
रं शिस्तार्थमिह सत्त्वोपदेशं गुरुगुरु। तत्रादौ ज्ञानाधिकारिणामनधिकारिण
नथाह। यथा तथेति। सत्त्वबुद्धिमान् शिष्यो यथा तथा ज्ञायात नोपदेशेन सत्त्वार्थं वा
यथा तथोपदेशेन सत्त्वार्थं। सत्त्वबुद्धिमान्॥
अज्ञीवमपि जिज्ञासुः परस्तत्र विमुक्त्यति॥१॥

तत्रैत एव सततपुगे प्रणवमात्रोपदेशादपि शिष्यसत्त्वार्थं विचरु। परः सत्त्वबु
द्धिः यावन्निजिज्ञासुरपि बद्धोपरिष्ठे। पिविमुक्त्यति यथा विरोचनो ब्रह्मणा
बद्धोपरिष्ठे। पिसुमो ह्युपरास्ततपुगे देवि विमुक्तमनयोस्त्रिंशतिर्वा नैति ३७
महादेव वचनात्पदेत्यर्थः॥१॥ ॥ ॥

RECEIVED
JAN 10 1964
U.S. DEPT. OF JUSTICE

۪۩

पर्यायः ३॥

नत्वं देहो न ते देहो ज्ञोक्ता कृत्तनि वा न वा न॥ चिद्रूपो मिमंसा मा
ही निरपेक्षः सुखं चर॥४॥ राग द्वेषौ मनो धर्मै निमनस्ते क
सत्त्व न॥ निर्विक्रियो मि बोधात्मा निर्विकारः सुखं चर॥५॥ ॥

नमः ननु सुखं चरेत्यर्थः॥५॥

सर्वेति। सर्वत्र तेषु क्करणत्वेनामैव स्युतमात्मानं विज्ञाय विभाव्य सर्वत्र तानि
 त्मनि अर्थात् तानि विभाव्य अहंकारादेतत्सर्वं स्यात् तत्त्वेनेव स्फुरणात् अहंम
 मानिमानरहितत्वं सुखीभव॥५॥ सर्वत्र तानि चात्मनीत्येतद्विज्ञादयति विज्ञ

सर्वत्र तेषु चात्मानं सर्वत्र तानि चात्मनि। विज्ञाय निरहं
 कारो निर्ममस्त्वं सुखीभव॥५॥ विश्वं स्फुरति यत्रेदं तरं
 गाश्च समागरे॥ तत्त्वमेव न संदेहमिह तत्रैव विज्ञो न व॥

४८

मिति यदिदं विश्वं समागरे तरंगाश्च धिष्ठानानि न तच्चैतन्यं त्वमेव अतः कार
 णात् तदेव चिन्मत्तत्त्वं विज्ञो न वृत्तिमात्रोऽमित्यत्रैवान्वितं सर्वमंतापो न वेत्यर्थः॥१॥

परमकारुणिकतया पुनः पुनर्बोधयति। अहंस्वेति। अहंस्वतात् अहंस्व अत्र चिद्रूप
 तया अमंभावना विपरीतभावना रूपं मोहं मोहं अविवेकं माकारात् इत्यर्थः न कुरु रि
 श। अत्रेत्यक्तं विशदयति। ज्ञानेति। ज्ञानस्वरूपः प्रसूते परस्वकीदृशत्वं न गवान्त

अहंस्वतात् अहंस्वमात्रमोहं कुरुष्व नो॥ ज्ञानस्वरूपो न ग
 वानात्मात्वं प्रसूते परं॥१॥ पुणोऽमं वृद्धितो देहसिष्ठत्याया
 तियाति च। आत्मानं गंतानां ता किमेव न मनुष्योचमि॥१॥

न्यदर्थः तथा आत्मात्वं पदार्थः॥१॥ पुणोरिति। पुणोरिन्द्रियारिभिः संवेष्टितो देहो
 इह लोके तिष्ठति तथा आयाति तथा किंचित्कालं याति च गच्छति तिष्ठति देहारिभि
 र्ना आत्मानुगंतानां यागंतोऽंगं तां गमिष्यामि त्येवमेतन्निश्चोचमि देहधर्मे

स्मान्मंशोचमि॥१॥

नापि देहस्थित्यक्रांतित्यातवद्विद्वानित्याह देह इति । नित्यविन्मात्ररूपिणस्त
वदेहस्थित्यानवृद्धिर्नवादेहनिवृत्याह निरित्यर्थः । त्वयाति । विश्वाख्यावाक्यस्य वि
पदार्थस्य कथं केन वा प्रकारेण देयमुपादेयत्वं कुत्रस्मिन्प्रदेशे देयउपादेयः ।

देहस्थित्युक्त्या तंगतत्वेनैव वा पुनः । क्व वृद्धिः क्व च वापि
सर्वविन्मात्ररूपिणः । १॥ त्वय्यनेन महां नो धो विश्ववीक्षिः स
भावतः । उदेतु वास्तमाया तु न ते वृद्धिर्न वा क्षतिः । १॥ तात विन्मात्र
रूपोऽसि न ते निन्नमिदं जगत् । अतः कस्य कथं कुत्र देयो पादेयक्यना ॥ १॥

वीक्षिषिस्व भावतः । अविद्याकामकर्मतत्त्वय्यनेनेति ममुदेतु अथ वास्तमाया तु
वातवतेन वृद्धिर्न वा क्षतिर्न वा नंतत्वा इत्यर्थः । १॥ तातेति सर्वस्य त्वत्सिन्नत्वादिदेयमुपा
देयमित्यर्थः ॥ १॥

एकस्मिन्निति । एकस्मिन्मनातीयविजातीयस्वर्गेनेदं अन्येभ्य येषां ते च कार्यस्य ये हि
राकाशे निर्मले च सर्वे क्षिप्तये च त्वयि कुतो जन्म कुतः । अकर्म कुतश्चाहंकारः । द्विती
यस्य हेतोरभावात् । अन्ययस्य च न नामं न वा न । कार्यस्य न्यस्य च कर्म कर्तृत्वा मं

एकस्मिन्नन्ययेषां ते हि राकाशे मले त्वयि । कुतो जन्म कुतः
कर्म कुतो हंकार एव च । १॥ यत्त्वं पश्य मितत्रैकस्त्वमेव प्र
तिभामसे । किं पश्याम ते स्वरूपं किं दृष्टं गच्छं प्रुरं ॥ १४ ॥ ॥

जावात निर्मलस्य चाहंकारा मं न वा इत्यर्थः ॥ १॥ एकत्वमुपपादयति यस्त्व
मिति । यद्यत्कार्यं त्वं पश्य मितत्रैकारणरूपस्त्वमेव एकः प्रतिनाममेकदं
गदोऽस्व एव इति इत्यर्थः ॥ १४ ॥ ॥

अयं मोहमिति। कारणरूपमात्रमेव सर्वमिति निश्चित्य नेदं मंत्य ज। तथा च निर्वि-
कल्पो विगतनानाप्रतिनामः मनुष्यस्त्वनवद्वितीयप्रतीतिना वनादिः स्वमं नव

अयं मोहमयं नाहं विनागमिति मंत्य ज। सर्वमात्रेति निश्चि-
त्य निःसंकल्पः सुखानवा। १५ तं वैवाज्ञानतो विद्वंस्त्वमेकः पर-
मार्थतः। त्वतो न्योनास्ति संमारीना संमारी च कश्चन॥ १५॥ ७॥

५०

तस्यार्थः॥ १५॥ विनागत्यागे युक्तिमाह। तं वैवाज्ञानतो विद्वंस्त्वमेकः पर-
मार्थतः। त्वतो न्योनास्ति संमारीना संमारी च कश्चन॥ १५॥ ७॥

प्रांतिमात्रमिति। इदं विद्वं प्रांतिमात्रमिदं। अतो हेतो न किंचित् पृथक् सत्ता-
रहितमित्यर्थः। इति निश्चयी अत एव सर्वस्य निरस्तत्वात् त्रिवर्गमिदं स्फूर्तिमात्रो वा

प्रांतिमात्रमिदं विद्वं न किंचिदिति निश्चयी। निर्वासनः स्फूर्-
तिमात्रो न किंचिदेव शास्यति॥ १॥ एक एव न वां नो धावामी-
रस्ति न विष्यति। न ते बंधोस्ति मोहो वा तत्कृत्यः सुखं चरा॥
१५॥

मनारहितं स्फूर्तिमात्रं मनु न किंचिदेव निरस्ता षो ष विशेषः मनु शास्यति॥ १॥ ए-
क एवेति। कालत्रयेऽपि न वां नो धो एकस्त्वमेव। एतत्तव बंधमोहो न स्तः अतस्त्वं

स्तस्यः मनु सुखं चरा॥ १५॥

अ

मासंकल्येति। हेचिन्मयत्वं संकल्पविकल्पान्योचितं माहो नया उपशम्य उपरत
संकल्पिको न वञ्चानंदरूपे स्वात्मनि सुमंतिष्ठ। ११॥ ध्यानमपित्यजेत्याह। त्यजे
त्यजेति। सर्वत्र ध्यानं त्यजन्नुत्रापि ध्यानं माकाशरित्यर्थः। एतदेव विशदयति

मासंकल्पविकल्पान्योचितं हो नय चिन्मया उपशम्य सुखंतिष्ठ
स्वात्मन्या नंदविग्रहे। श्रुत्य जावधानं सर्वत्र माकिंचिद्दिधारय। आ
त्मात्वं मुक्त एव। मि किं विमृश्य करिष्यमि। १२॥ इति त्वोपदेशविशक्तिः।

माकिंचिद्दिधारयति मननमपित्यजेत्याह। आत्मात्वं मदा मुक्त एव ५१
मिञ्चतो विमृश्य विचार्य किं फलं करिष्यमिति नित्यमुक्तत्वादित्यर्थः। १२॥ इति श्री
मद्विष्वेश्वरविरचितायामष्टावक्रटीकायां तत्त्वोपदेशविंशतिकं समाप्तं॥ व ॥

एथ कस्मत्वेन सर्वस्य विस्मृतिमुक्तिमाधनं। इच्छाधनं विच्छेदद्वारेणेत्यत्र वार्य
ते। १। तत्त्वज्ञानेन सर्वप्रपंचस्य एथ कस्मत्तया विस्मरणद्वारेणोक्तवदस्मापाया
दिद्वारा मुक्तिर्नान्यथेति विशेषमुपदिशति आचक्षतेति। हेतानत्वं नानाशास्त्राणि
नेकशास्त्रेनेकवारं सिध्येन्यः आचक्षुःश्रुत्वा तथापि तव सर्वविस्मर

आचक्षुःश्रुत्वा तात नानाशास्त्राण्यनेकशः॥

तथापि न तव स्वात्मं सर्वविस्मरणं दत्ते॥ १॥

एतदेव स्वास्थं श्रेयो नास्तीत्यर्थः। ननु सुषुप्तौ सर्वविस्मरणं सर्वेषां विद्यत एव
तेन सर्वेषां मोक्षस्माद्यर्थं तत्त्वं मया मादित्यं सुषुप्तौ बुद्ध्यापि विषयविस्म
रणमस्ति तथाप्यज्ञानविस्मरणं नास्तीति जावः जीवमुक्तस्य बुद्ध्याज्ञानादेम
वस्य ध्यानं ननु मंधानरूपं विस्मरणमस्तीति जावः॥ ११॥ ॥ व ॥

सर्वविस्मरणे सति सर्वस्वरूपावेत्येचित्तं निरस्तमवशिन्नवतीति सूचयन्नाह मो
गमिति। हे विज्ञत्वं नो गं ऊरु कर्म वा ऊरु ममाधिवा ऊरु। तथा पितृत्वं अत्यर्थं रोच
यिष्यति रुचिमुत्पादयिष्यति। कीदृशं चित्तं निरस्तमवशिं। सर्वविस्मरणे सति स
वशिन्नदयादित्यर्थः। २। सर्ववृत्ता विलये सति तुल्यतेनापि कर्माणां स्वदेतुरा

नो गं कर्म समाधिवा ऊरु विज्ञतथापिते। चित्तं निरस्तमवशि मत्यर्थं
रोचयिष्यति। आयासात् सकलोऽस्वीनैनं जानाति कश्चन। अनेने
वोपदेशे न धन्यः प्राप्नोति निर्दृतिं। ३॥ ७ ॥

यामो न भवतीति सूचयन्नाह। आयासादिति। सकलोजन आयासादेव डः स्वी
भवति परंतु कश्चन एनं आयासेन जानाति डः स्वदेतुरयमिति न वेति। अनेनेति।
आयासात् सकलोऽस्वीत्यनेनैवोपदेशे न धन्यः सुखती निर्दृतिं परमसुखं प्राप्नोति। ३।

५२

५ स व्यापारनांक्तिः सुखहेतुरित्याह व्यापार इति। यो निमेषो न्येषयोरपि कर्म
णिव्यापारे स्विद्यते अनासक्तो न वतितस्य आलस्यधुरीणस्य क्रियानि निवे
शरहितस्य सुखं नाज्ञस्य क्रियानि निवेशयुक्तस्य। ४॥ सर्ववृत्ता विलये स

व्यापारे स्विद्यते यस्तु निमेषो न्येषयोरपि। तस्यालस्यधु
रीणस्य सुखं नान्यस्य कस्यचित्। ४॥ इदं ततमिदं नेति द्वं
द्वैर्भुक्तं यदा मनः। धर्मार्थकाममोक्षेषु निरपेक्षं तदा न वेत्। ५॥

तिद्वंद्वानि निरपि न वतीति सूचयन्नाह। इदं ततमिति। इदं ततमिदं नेत्यादि
द्वैर्भुक्तं यदा मनो न वतितदा प्ररुषार्थं चतुष्टये पि निरपेक्षं न वेत्तदं दती तस्य

निवसुक्तत्वादित्यर्थः। ५॥

पुस्तकार्यकामनानिरपेक्षसुविरक्तकामुकान्यां विनृत्तण इत्याह। विरक्तशक्ति
 सुसुःमनयो विषयद्वेषासुविरक्तकथ्यते। कामसापेक्षः मनयो विषयोलुपः
 मरागातिकथ्यते। यस्तु ग्रहमोक्षविहीनः ग्रहमोक्षेष्टान्यां विहीनः स विरक्त
 सुरक्तान्यां विनृत्तणः सर्वतो निरपेक्षतया शनोपादाने चारहितत्वात् इत्य
 विरक्तो विषयद्वेषागो विषयोलुपः। ग्रहमोक्षविहीन
 सुनविरक्तो न रागवान्॥५॥ हेयोपादेयता तावत्संसारवि
 टपां कुरः॥ मृदाजीवितियावदे निर्विचारदशास्पदं॥७॥
 र्थः॥५॥ ननु ज्ञानिनोपि शनोपादानाद्विषयहारो दृश्यते इत्यत आह हेयो
 पादेयताति निर्विचारदशास्पदं अविबुद्धदशामयी नृता मृदादृष्टायाव
 त्जीविततावत्पर्यन्तमेव हेयोपादेयता शनोपादानाद्विषयहारसंसारदृष्टस्य
 शाखां कुरो नवति। ज्ञानिनो तु मृदाभावात् सत्यपि शनोपादानाद्विषयहारे संसारशाखा
 प्रमरो न नवतीत्यर्थः॥७॥

५३

प्रवृत्ताविति। प्रवृत्तौ मरागप्रवृत्तौ मत्यामुत्तरोत्तरं विषयेषु रागो जायते विष
 येषु द्वेषः सर्वकनिवृत्तौ मत्यामुत्तरोत्तरं विषयेषु द्वेष एव हि जायते। अतो धीमान्
 ज्ञानी बालवत् शुनाशुनामुमेधानरहितः निर्द्वंद्वः रागद्वेषविहीनः स न एवमेव
 रागजप्रवृत्ते द्वेषे निजावृत्तिरहित एवास्ति। केवलमास्त्रवशादेव कदाचिद्वृ
 त्तौ जायते रागो निवृत्तौ द्वेष एव हि निर्द्वंद्वबालवत् धीमा
 नेवमेव व्यवस्थितः॥८॥ हातुमिच्छति संसारं रागी दुःखजि
 हामया। वीतरागो हि निर्द्वंद्वस्तस्मिन्नपि न विद्यति॥९॥ ॥
 त्रैते कदाचिन्निवर्तते च न तुरागद्वेषवशादित्यर्थः॥५॥ हातुमिच्छतीति। यस्तु रा
 गी मनुः स्वजिह्वा मया संसारं हातुमिच्छति वीतरागस्तु निर्द्वंद्वरागो न च त्वरदि
 तत्वात् तस्मिन् संसारे सत्यपि न विद्यति चेदं न प्रामोति॥९॥ ॥ ७ ॥ ॥

अहंज्ञानीधिकान्वृत्तांतदशाः शुक्तइत्येवं यस्य मोक्षेऽप्यनिमानोनामोक्षानी
तथा ह्येवोपासनामीदेहस्यैव गुणधर्माधर्मरतः ममदेहो बद्धादारा उपवासमिति
ममर्थइत्येवं देहस्य निमानोनामोयोगीनवाज्ञानीकेवलममोऽः स्वनाकडुःख

यस्यानिमानो मोक्षेऽपि देहेऽपि ममता तथा ॥ न च ज्ञानी न वा योगी
केवलं दुःखनागमो ॥ १० ॥ इत्येवमुपदेशात्तेऽहः कमनजोऽपि वा ॥
तथापि न तव स्वास्थं सर्वविस्मरणादृते ॥ ११ ॥ इत्यष्टावक्रे विशेषो
पदेशप्रकरणं समाप्तं ॥

५४

इत्वं ममानिमानो न निवृत्तेरित्यर्थः ॥ १० ॥ सर्वविस्मरणोपदेशमुपसंहरति स्पष्टं ॥
॥ ११ ॥ ॥ इति श्रीमद्विष्णुधरविरचितायामष्टावक्रटीकायां विशेषोपदेशप्रकरणं ॥

अथातः श्लोकविंशत्या तत्त्वज्ञस्य देशोच्यते ॥ विद्यातत्त्वप्रकर्षस्य वक्तव्येऽयमुक्त
रास्फुटं ॥ १॥ अथान्येषामपि विद्यायां प्रवृत्त्यर्थं तत्त्वज्ञानफलव्याख्या तु मित्र
या तत्त्वदशां गुरुनिरूपयति तेनेति तेनैव ज्ञानफलं प्राप्तं यः आत्मन्येव श्रो
न नो गादिना अतएव स्वच्छंद्रियो विषयानामक्लेंद्रियः मन एकाकी विषयमंयो

तेन ज्ञानफलं प्राप्तं योगान्यामफलं तथा ॥ दृष्टः स्वच्छंद्रियो नित्य
मेकाकीरमते तु यः ॥ १॥ न कदाचिन्न गत्यस्मिन् तत्त्वज्ञोऽहं त्विद्यति ॥
यत एकेन तेन दंष्ट्रं त्रिंशोऽमंडलं ॥ ८ ॥ २ ॥ ॥

गं विनैव नित्यं आन्येवरमते ॥ १॥ न कदाचिदिति ॥ इहं तेति महर्षिर्बोधने
हे शिष्य अस्मिन् जगत्किदाचिदपि तत्त्वज्ञो न विद्यते ॥ य एकेनैव तेन दंष्ट्रं
उमंडलं त्रिंशोऽमंडलं अतो द्वितीयस्यानावाप्तविद्यतीत्यर्थः ॥ ॥ २ ॥ ॥

नजात्विति। स्मिन्नात्मन्येवरमतेतंस्वारांमंजातुकदाचित्। अमीविषयान
 हर्षयंतितुल्यत्वात्। एथरुमत्तारहितत्वात्। यथामल्लकीपत्रवप्रीतंरुंगमंनि
 पत्रवानर्णयंतिकटुकत्वादित्यर्थः। ३५स्त्विति। यस्यतुमुक्तेनोगेषुआमक्तिजनव
 ति। अत्रुक्तेषुआकांक्षाननवत्तिआत्मरसत्वात्। तादृशोनवडर्जनःसंसारमाग
 नजातुविषयाःकेपिस्वरांमंहर्षयंत्यमी। मल्लकीपत्रवप्रीतमिवेनं
 निंबपत्रवाः। ३६यसुनोगेषुमुक्तेषुननवत्यधिवामिनः। अत्रुक्तेषुनि
 राकांक्षीतादृशोनवडर्जनः। ३७बुभुक्षुरिति। संसारेषुमुक्षुरपिदृश्य
 ते। नोगमोक्षनिराकांक्षीविरलोहिमहाशयः॥५॥ रामायनमः॥
 रेकोटिष्वेकइत्यर्थः॥ ३८बुभुक्षुरिति। संसारेषुमुक्षुर्मुक्षुश्चानेकधादृश्यतेनोगमो
 क्षनिराकोहिमइति। एतेभिस्मृतिभिश्चाशयेतंकरणंयस्यममहाशयोविरलः। य
 ततामपिमिद्वानां कश्चिन्मांवेन्नितत्वतइतिनगवद्वचनात्॥५॥ श्रीसूर्यायिनमः॥

५५

धर्मार्थेति। पुरुषार्थचतुष्टयेतथाजीवितमरणयोर्यथायोग्यं देयोपादेयतारक्षो
 विरत्नइत्यर्थः॥ ३९वांछेति। यस्मात्तज्ज्ञानिनोविश्वविलयेप्रपंचोपरमेवांछानास्ति तस्य
 प्रपंचस्यच्छित्तौचक्षेपोनास्ति। अधिष्ठानत्वेनैवसुरणाम्। तस्मात्कारणावधन्यो
 योविद्वान्आरुखकाप्राप्तयायथाप्राप्तयाजीविकयासुखमनतिक्रम्यैवास्ते
 धर्मार्थकाममोक्षेषुजीवितेमरणेतथा॥ कस्याप्युदारचित्तस्येयो
 पादेयतानदि। ४०वांछानविश्वविलयेनक्षेपस्यचछित्तौ॥ यथाजी
 विकयातस्मात्तथाआस्तेयथासुखं॥ ४१॥ त्तार्थेनिनज्ञानेनेत्येवंग
 नितधीः। तती॥ पश्यन्त्यस्वस्मृशंनिघ्नन्नमन्नामेयथासुखं॥ ॥८॥
 त्यर्थः। ४२तत्तार्थइति। अहंअनेनादेनात्मज्ञानेनतत्तार्थेदित्येवंगनितधीः। गतिताप
 काधीर्यस्यामौगनितधीः। ततीरणादिकं कुर्वन्नपि सुखमनतिक्रम्यात्तेमर्बमयव
 परित्यज्यबुद्ध्यातन्निष्ठतांगतः। उपविष्टोब्रजसिष्ठवत्तन्मनस्यादममाहिनवचना

तत्तत्तार्थतत्त्वधिपः, मत्वादिर्हिन्द्रिययापारमस्यपि
 ज्ञानिविरक्तस्यस्वदेननवतीत्यर्थः॥ ८॥ ॥

अन्येति। क्षीणः संसारमागरो यस्य तस्मिन् क्षीणमागरे प्ररुषे स्पृहा विषये वा
 हापि न विरक्तिश्च न अतः तस्य मनयेन्द्रियव्यापारो वा लोभतास्त्वित्याह। अन्ये
 ति। तस्य दृष्टिर्मनोव्यापारः अन्यः संकल्पविकल्परहितः चेष्टाकायव्यापारः इत्या

अन्यादृष्टिर्दृष्ट्या चेष्टाविकल्पानिन्द्रियाणित्व।
 न स्पृहानविरक्तिवक्षीणसंसारमागरो॥४॥

५६

फलमनुद्विष्टैव तस्य इन्द्रियाणि विकल्पानिष्ठरः स्थितानामपि विषयाणाम्
 निर्भायकत्वात् तदुक्तं मस्यां जाग्रति नृता निमिषा पश्यतो मुनेरिति॥२॥ ॥

न जागतीति। क्षान्तिन जाग्रति जाग्रदवस्थावान्न न वति। अत्र न हि विषया
 नात्रुसंधानादिति हेतुमाह। नोन्मीलतीति। बाह्यसंधयान्न नात्रुसंधते इत्यर्थः
 तथा क्षान्तिन निद्राति यतः न निमीलति। न जोग्रतवत्॥ अथासवनि विषयान्न

न जागर्ति न निद्राति नोन्मीलति न निमीलति॥
 अहोपरदशाकापि वर्तति मुक्तचेतसः॥१५॥

ब्रह्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः। कातरिति। तस्य दशेत्यत आह। अहो इति। अत्र च ये मुक्त
 चेतसः कापि ब्रह्मोक्तिः परदशा उद्भवा वस्तुतया तुरीयातीतेत्यर्थः॥१०॥ ॥

इदमेवविशयति।मर्वत्रेति।मर्वत्रमुखडः।खेचस्वसृक्तिः।तथामर्वत्रैवशत्रो
मित्रेचविमलाशयः।ममानदशयितः।ममस्तविषयवामनायोमुक्तः।अतएव
मुक्तः।मर्वत्रसर्वसुदशासुराजतेदीष्यते।एणात्मिदशित्वात्।११।पश्यनिति।

मर्वत्रदृश्यतेस्वसृः।मर्वत्रविमलाशयः।ममस्तवामनामुक्तोमु
क्तः।मर्वत्रराजते।११।पश्यन्मृएवसृशत्रुजिघ्रन्मृएवसृसृद
ब्रजन्।ईदितानीहितैर्मुक्तोमुक्तएवमहाशयः।१२।ननिंदतिनच
सोतिनरुष्यतिनक्रयतिनरदानिनरक्लातिमुक्तः।मर्वत्रनीस्मः।१३।

स्ववशादृशनिदिक्वाप्रिरेन्द्रियव्यापारंऊर्वन्नपिईदितानीहितैरिष्ठादेषैर्मुक्तोम
हाशयोमइति।आत्मनिआशयोयस्यममहाशयोमुक्तएवमनोविकारातीत
त्वात्।१२।इदमेवविशयति।ननिंदतिस्मृष्टः।१३। ॥ ॥ ७ ॥ ॥

५९

किंच।मात्रुरागामिति।मात्रुरागं।स्त्रियंदृष्टाअथवाममुपस्थितंमृत्यंदृष्टाअ
विकल्पमनाः।कामनयायांविमुक्तमनामहाशयोमुक्तएव।१४।किंचमुक्तिं

मात्रुरागं।स्त्रियंदृष्टामृत्यंवाममुपस्थितं।अविकल्पमनाः।स्व
सृष्टोमुक्तएवमहाशयः।१४।सुखेडः।खेनरेनायंमिंपसुचवि
पसुच।विशेषोनेवधरस्यमर्वत्रममदशनिः।१५।नहिंसानैव
कारण्येनोदत्यंनचदीनता।नाश्रयंनैवचसो।नोत्तीणमंमरणे
नरे।१६।

चा।सुखेतिस्मृष्टं।१५।नहिंसंति।।त्तीणमंमरणेअनरेनराजिमानरहितेविड
विहिंसानामपरशोरुइत्यादयोविकाराननवतिइत्यर्थः।॥ १६॥ ॥ ॥

नमुक्तइति। जीवन्मुक्तः विषयदेष्टुं न वा विषयलोचुपः किं तर्हि अत्र संसक्तमनाः
संप्राप्तास्त्ववशाप्राप्तं प्राप्नुयादुते च कुत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ समाधानेति बहिःस्थ
चित्तोक्तानि समाधानादिविविधानादिविधाकल्पनानजानानि उच्येतेति

नमुक्तो विषयदेष्टुं न वा विषयलोचुपः अत्र संसक्तमनानित्यं
प्राप्तं प्राप्नुते पाशुते ॥ ११ ॥ समाधाना समाधानस्तित्ववि
यनाः अन्यचित्तोक्तानाति कैवल्यमिव संसृतिः ॥ १२ ॥ निर्ममो नि
रुक्तारो न किंचिद्विनिश्चितः अंतर्गतितमवशिः कुर्वन्पिकरोति ॥ १३ ॥

तविदेहकैवल्यं प्राप्त इव ॥ १४ ॥ निर्मम इति अहं मानिमानश्च न्यस्तथा धिया ५८
नव्यतिरिक्तं किंचिन्नमस्ति निश्चयवान् अतएव अंतर्गतितमवशिः अत
एव कुर्वन्पिन करोति ॥ कर्तव्यानिमानरहितत्वादित्यर्थः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

मन इति गवितं मविशेषवर्तिनी न मानसं यस्य स ज्ञानी कामपि अनिर्वाच्या द
शां संप्राप्नोति वेत्ता तदेव दर्शयति ॥ मन इति ॥ मनः प्रकाशविवर्जितमविशेषप्र
काशो जावात् ॥ तथा संप्रमोदवर्जितः सम्यक्प्रणवचित्तत्वात् ॥ अतएव स्वप्रविवर्जितः

मनः प्रकाशसंप्रमोदस्वप्रजायविवर्जितः ॥ दशां कामपि संप्रा
प्तो जवेत्तितमानसः ॥ १६ ॥ इति तत्त्वज्ञस्वरूपविंशतिकं ॥

तो जायेन सुषुप्ताच्च विवर्जित इत्यर्थः ॥ १७ ॥ ॥ इति श्रीमद्विष्णुश्रवणविरचिता
यामष्टावक्रटीकायां तत्त्वज्ञस्वरूपविंशतिकं समाप्तं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्त्वानिनेफलीनूतममस्येवप्रधानतांव्याख्यातुंवर्णितेशांतिःशतश्लोकैः
पुनःस्पष्टंतत्रतावहांतेप्रत्यक्प्रवणप्रधानतेति।स्यापयितुंपलिनूतंशं
तिंवर्णयितुकाम्प्रशांतिशान्तिनमस्करोति।यस्येतिबोधोदयेमनिवव

यस्यबोधोदयेतावच्चमववतित्रमः।
तस्मैसुखैकरूपायनमःशांतायतेजसे॥

तत्तत्तत्तमेवप्रपंचत्रमस्वप्नवत्तुल्योयस्यजातोभवतिज्ञातोभवति
मौशांतायनिवृत्तमकल्पविकल्पायअतएवसुखैकरूपायऽऽखानु
विदुस्सुखप्रज्ञावाय।अतएवतेजसेस्वप्नकाशकायविदुषेनमः॥१॥

५३

ननुधनिनोपिमुखिनोदस्यतेतत्कथंशांतमंकल्पएवसुखैकइत्याशंकाऽ
अर्जयित्वेति॥अखिलानर्थन्धनधान्यकांतादीनर्जयित्वाप्रकृत्वावृद्धविधा
नृनोगानेवाप्नोति।ननुसुखैकरूपस्यातत्तत्तयेडुःखनागित्वात्।मर्वपरित्या
गमंतरेणमर्वमंकल्पविकल्प्यागंविनासुरवैकरूपो नहीनवेत्।नैवस्यात्॥

अर्जयित्वाखिलानर्थनिनोगानाप्नोतिप्रकृत्वात्।नहिमर्वपरि
त्यागमंतरेणसुखीनवेत्॥१॥कर्तव्यदुःखमार्तंउज्ज्वलादग्धांत
रात्मनः।कुतःप्रशमपीष्टपथारामारमृतेसुखं॥३॥ ॥ ७ ॥

मंकल्पविकल्पयोस्तत्तौगसुखत्वज्ञानमेवत्यागमात्रस्यतथात्वात्तथावंध्या
उत्रेतुल्यत्वज्ञानमेवत्यागःअतःत्यागामनवात्।इदमेवरूपकांतरांतरावि
रादयति।कर्तव्येति।कर्तव्यानियान्निर्माणिनकृतिनाऽऽखान्येवमार्तंउज्ज्वलात्वर
तरसूर्यतापस्तेनदधोअंतरात्मा मनो यस्य तस्य मंकल्पविकल्पप्रशमासुतधरात्

॥ अंतरात्मा मनो यस्य तस्य मंकल्पविकल्पप्रशमासुतधरात् ॥

संकल्पविकल्पप्राशमस्यामृतत्वं संसाररूपविषनिवर्तकत्वादित्याशयेना
 हानवोयमिति। अयं नवानावनामात्रः संकल्पमात्रप्रभवः परमार्थतः आ
 त्मव्यतिर्लंकिंचिन्नास्ति परमार्थतस्तु आत्मैव नावरूपः। ननु अभावरूपेऽपि
 प्रपंचः कालादिवशाद्भावस्त्याशंकाहानास्तीति। नावानावेषु विना विनांश्चि

नवोयं नावनामात्रो न किंचित्परमार्थतः।
 नास्त्यभावस्य भावानां भावाभावविनाविनांश्च

तानास्त्वनवानां अनावो नास्ति न हि उल्लस्य नानावो वक्त्रिकहाचिदपि शीतलस्य भा
 वो दृष्टः। तथा च मनोराज्यवद्भावनामात्रमिदं सोमस्त्वनावः प्रपंचो भावना निवृत्ता
 निवर्तनशतिसंकल्पप्रशमः संसारविषतापापगमात्मासृतप्राप्तिहेतुत्वादम्

नमिस्तिनावः॥५॥

५०

ननु संकल्पोपश्यमात्रेण कथमात्मासृतप्राप्तिरित्याशंका। तस्य नित्यप्राप्तव
 माह। न ह्यमिति। आत्मनः परं स्वरूपं परं नास्ति नापि संकोचाद्वर्तते परिच्छिन्नं ना
 स्ति परिपूर्णत्वात्। अतएवात्मनः परं नित्यत्वं प्राप्तमेव अस्ति संकल्पवशात्। ननु प्रा
 त्मिवाभविदं सोमन्यं ते कंठगतचामीकरवत्। कादृशं परं निर्विकल्पं विकल्पाती
 तं विकल्पानावगम्यंता। तथा निरायास आयासातीतं तदनावगम्यं वानिर्विक
 लं न च संकोचाद्भवमेवात्मनः परं। निर्विकल्पं निरायासं निर्विकारं निरंज
 नं। पायामोहमात्रविरतौ स्वरूपादानमात्रतः। वीतशोकाविराजंते निरावरणदृष्टयः।
 रविकारातीतं निरंजनं उपाधिमलशून्यं। एकयंत इति त्वज्ञानेन तस्याप्रतिबिम्बवत्।
 वरणदृष्टयः। अविद्यानादृतदृष्टयः। यामोहमात्रस्य प्रपंचोऽतिमात्रस्य विरतो मया
 स्वरूपदानमात्रतः। आत्मविश्रान्तमात्रतो वीतशोकाविराजंते सर्वदा स्वभावेनैव स
 र्वविश्रान्तमात्रतः। आत्मविश्रान्तमात्रतो वीतशोकाविराजंते सर्वदा स्वभावेनैव स

एतद्वितीयतया प्रकाशं तद्व्यर्थः॥५॥

उच्यते। अत्राकारणमित्यशंका। आतिनाशमात्रादेवेत्यात्यं। यामोहेति। ज्ञानेन निरा

आत्मज्ञानरहस्यमाहात्म्यमिति। स्पष्टार्थमिदं॥ समस्तकल्याणमात्र
मितिज्ञानस्यनिदाननूतंतत्त्वंपथं कुरुज्ञानमाहात्म्येति। आत्मात्वंपरार्थः
ब्रह्मपरार्थानि न इति निश्चित्याधिष्ठानमाहात्म्यकाराच्चनावानावोघरादि

॥३॥ समस्तकल्याणमात्रमात्मा मुक्तः सनातनः। इति वि
ज्ञायधरोऽहिकिमन्यस्यतिबलवत्॥ आत्मा ब्रह्मेति निश्चित्य
नावानावोचक्यितौ॥ निःकामः किं विज्ञानाति किं ब्रूते च करोति किं॥ ८

तद्भावो कथ्यताविति निश्चित्य तथा च सर्वस्य तुल्यत्वात् सुसंधानाकाम इत्येति ५१
याविजयाच्च निःकामः स न किं विशिष्टतया ज्ञानाति किं ब्रूते किंच कार्यं करोति
कृत्वानिमानरहितत्वात्। ज्ञातापि न वक्तापि न क्रिया कर्तृनित्यर्थः॥ ८॥

सर्वमात्मेति। ज्ञानं सर्वकल्याणनिवर्तकमित्याहुः अयमिति। सर्वमात्मेति निश्चित्य
अनुनूयत्वात् तत्त्वस्य पराप्रतिवृत्तयोगिनो योगजनसंज्ञं मनुनोक्तं वृत्तिज्ञानं मनः
त्वात्ते ब्रह्मं परमात्मनि स्वीकृत्य विमुच्यतु स्योपयोग उच्यत इति च स्थास्तीति
योगिनो व्यापारस्य ग्रंथ इति विविधाः कल्याणाहीणानवन्ति। इतीति किं। अहं
अयं सोऽहं मयं नाहमिति हीणा विकल्याना। सर्वमात्मेति निश्चि
त्यत्वात् तत्त्वस्य योगिनः। न विज्ञेपो न चैकाग्र्यं नानिबोधो न मू
ढता। न सुखं न च वादुःखं पशान्तस्य योगिनः॥ १०॥ ॥ ७ ॥

रोमि। य एवाहं सर्वदिने ब्रतमकर सोऽहं जयामि। अयं देवदत्तो गच्छति नाहं ग
हामीत्यादयः कल्याणाहीणानवन्तीत्यर्थः। निवृत्तमं कल्याणस्य स्वरूपमाह। द्वाभ्यां न
विज्ञेप इति। उपशान्तविकल्पस्य योगिनः। विज्ञेपो व्यग्रतानश्चाग्र्यस्त्विति मपि नेत्यर्थः॥ १०॥

1900

व्याप्तं विनाशादित्यर्थः॥१२॥

52

सत्यं कर्मापनैवास्ति न कापि रुदिरं जनाः॥ यथा जीवन मे
वेद जीवन्मुक्तस्य योगिनः॥ १३॥ क्रमोऽयं च वाचि श्रुतं दृष्ट्या
नं कमुक्तता॥ सर्वमं कन्यमीमांसायां विश्रान्तस्य मत्प्रवचनः॥ १४॥

यथाजीवनंजीवनादृष्टमनतिक्रम्यनवतीत्यर्थः॥१३॥कमोऽइति।मंकल्पमा
मायामात्मबुद्धौविद्योतस्यमोऽदिकंक्लृप्तवतिकिंकारणमाश्रित्यनवतिन
किमपिकारणमाश्रित्यनवतिश्चात्मबुद्ध्याकारणोपमर्दादित्यर्थः॥१४॥

येनेति। येन इदं विष्टं घटपरादिदृष्टं मतदाहितसंस्कारकदाचित्घटादिकं
 स्नातिकरोतुवैनास्तिजानातुयः पश्यन्पिनपश्यतिमनिर्वमिनःमन्किं
 कुरुते। पदिसयकः संस्कारोपिनास्तिमयकुरुतेमशक्यत्वादित्यर्थः॥१५॥

येनविष्टमिदं दृष्टंमनास्नातिकरोतुवैनिर्वमिनःकिं
 कुरुतेपश्यन्पिनपश्यति॥१५॥ येनदृष्टंपरं ब्रह्मसोऽंब्रह्मेति
 चिंतयेत्किंचिंतयतिनिश्चितोद्धितायं योनपश्यति॥१६॥

येनेति। येन परं व्यतिरिक्तं ब्रह्मदृष्टं स ब्रह्मेति चिंतयेत्। यस्तुद्धितायं न
 पश्यतिमनिश्चितः मन्किंचिंतयतिनकिमपिचिंतयति। अतद्वितीयात्मा
 उनावशातिनिब्रह्मचिंतनमपिनास्तीत्यर्थः॥१६॥ ॥ व ॥ ॥ व ॥

५३

ज्ञानिनश्चितविरोधोपिनास्तीत्याह। दृष्टइति॥ येन आत्मविष्टेपचिंतादित्रयो
 दृष्टमसौ उरुमश्चित्रनिरोधं कुरुतेविष्टेपपरिहारार्थं उदारः सर्वत्राद्वितीयात्मा
 दशितुविष्टिस्तएवनास्तिमविष्टेपपरिहारत्वनृणम्यमाध्यस्याभावाकिं
 कुरुतेकयंनिरोधं कुरुतइत्यर्थः॥१७॥ इदमेवविष्टलोति। धीरइति। धीरअद्वितीया

दृष्टोयेनात्मविष्टेपोनिरोधं कुरुतेत्वसौ॥ उदारस्तनविष्टिस्त
 साध्याभावात्करोति किं॥१७॥ धीरोलोकविपर्यस्तोवर्तमानोपि
 लोकवत्॥ नममाधनविष्टेपंनलेपंस्वम्यपश्यति॥१८॥ व॥

अविश्रान्तः लोकविपर्यस्तः लोकेषुविष्टेपरइति। आसन्नवशात्लोकवत्वत्
 मानोपिअबाधितानुवृत्त्याव्यवहारपरोपिमन्त्रयंममाधिरयंविष्टेपस्तया
 अयंविष्टेपस्ततोऽप्यत्रात्मनस्त्यादिकंपश्यतिचिन्मात्रदर्शित्वात्॥१८॥ ॥

जावानावेति यो बुधस्तस्मात्मानुनवरसत्वं अतएव जावानावस्त्विति निमित्तं वि
 दानः अतएव निर्वसिनः ते लोकदृष्टा कृर्वतापि किं विदपि नैव तत्तस्यात् अक
 तश्चात्मज्ञानेन कर्त्तव्यात्मवाधावाहित्यर्थः ॥१॥ इदमेव विशाद्यति प्रवृत्तौ वे

जावानावशनोयसृष्टो निर्वसिनो बुधः नैव किंचित्तत्
 तेन लोकदृष्टा पि कृर्वता ॥१॥ प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा नैव धी
 रस्य दुर्ग्रहः ॥ यदायत्कुरुमायाति तत्तत्त्वातिष्ठतः सुतः सुखा ॥

तिथीरस्यात्मविश्रान्तस्य प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा दुर्ग्रहः ॥ इराग्रः कर्त्तव्यानिमानो नास्ति
 कीदृशस्य धीरस्य प्रास्ववशाद्यदायत्प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा कुरुमायाति तत्तत्त्वातिष्ठतः सुतः सुखा ॥
 यामं यथास्यात्तथा तत्त्वातिष्ठतः अतः कर्त्तव्यानिमानावावस्तानिनां तत्तत्तमत्

तमेवैयर्थ्यः ॥ २० ॥

५८

ननु कानि चेत्तन्निर्वसिनस्तर्हि केन प्रयुक्तः कर्म करोति इत्याशंक्याह ॥ निर्वसि
 न इति ॥ निर्वसिनः अतएव निरालंबः कर्त्तव्या कर्त्तव्यानुमंथानरहितः अतए
 व स्वच्छंदः रागद्वेषानधीनः यतो मुक्तबंधनः बंधहेत्वज्ञानशून्यः तानीमं स्फा
 रवातेन क्षिप्तप्रास्वपवनेन प्रेरितः स ननु शुक्लपणवित् विचेष्टते ॥१॥ संमा

निर्वसिनो निरालंबः स्वच्छंदो मुक्तिबंधनः ॥ क्षिप्तसंस्कारवा
 तेन चेष्टते शुक्लपणवित् ॥१॥ अहंसारस्य तु कपिनः श्वेति
 विषादता ॥ मशीतलमनानित्यं विदेह इव राजते ॥२॥ ॥

रसंकुप्यादि शून्यस्तु सर्वदा संतुष्ट एवेत्याह ॥ अहंसारस्येति ॥ निविष्टते सं
 सारहेतुः संकल्पो यस्य अहंसारस्य इषादिका उर्मयो न जायंते अतः कुर्मि
 रहितत्वाच्चित्तं मशीतलमनानित्यं विदेह इव राजते षडूर्मिरहितः शिव इति स्मृतेः ॥२॥

ऊत्रापि ज्ञानिनः। आत्मारामस्य अतएव धीरस्य निश्चलचित्तस्य अतएव शीतलः अहं
 तरः निर्मलतरः आत्मा मनो यस्य तस्य शीतलः तदात्मनः ज्ञानिनः ऊत्रापि जिज्ञासायागो
 छा नास्ति उपरिस्थितापि नास्ति गद्वेषाभावात्। नाशोऽपि न योऽपि कुत्रचित् नास्ति नर्थज्ञो
 रज्ञानस्याभावादित्यर्थः॥ १२३ ॥ प्रकृतनेति। प्रकृत्या स्वभावेन नूनं विकाररहितं चित्तं यस्य तस्य
 ऊत्रापि जिज्ञासा नास्ति नाशो वापि न कुत्रचित्। आत्मारामस्य धीरस्य शीतलः तदात्मनः
 ॥ १२३ ॥ प्रकृत्या न चित्तस्य कुर्वतोऽस्य यदृष्टया। प्रकृतस्येव धीरस्य न मनो नो नावमानता। ॥
 ह्येतदेहेन केमेति न मया उद्धरूपिणा। इति चिन्ता त्रुणोधीयः कुर्वन्नपि करोति न। ॥ १२४ ॥
 धीरस्य आत्मविश्वांतस्य प्राप्तस्य वदन् ज्ञानिनश्च यदृष्टया प्राख्यवशात् कुर्वतोऽस्य विदुः
 षः मानापमाना उभं धातुना स्तीत्यर्थः॥ १२४ ॥ तदेहेनेति इति चिन्ता अत्रुद्धने निरंतरं प्रया
 त्ति अथ यत्किं कुर्वन्नपि न करोति कर्तृत्वा निमाना नावाहित्यर्थः॥ १२५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

५५

अतदादीति। जीवन्मुक्तः अतदादीव अहं मिदं न करिष्यामीत्यवदन्नेव कार्यं ऊह
 तेषां प्रख्यवशात् अवदन्नपि वा जिज्ञासूस्ते न वेत्ताः अतर्ज्ञानित्वात्। अतएव
 संमरन्नपि संसारव्यवहारं कुर्वन्नपि अंतरमुखी अतएव श्रीमान् प्रमत्त
 याशोऽज्ञावान् अतएव शो न ते दीयते स्वप्रकाश इत्यर्थः॥ १२५ ॥ नानेति। नानावि
 अतदादिव ऊहते न न वेदपि वा लिशः। जीवन्मुक्तः सुखी धी
 मा संमरन्नपि शो न ते॥ १२५ ॥ नानाविचारमुभं तो धीरो विभ्रो
 तिमागतः। न कल्पते न जानाति न शृणोति न पश्यति॥ १२६ ॥
 चाराद्वैतविचारमुभं तद्वनिवृत्तो यतो धीरो ज्ञानी अतएव आत्मन्येव वि
 श्रान्तिमागतः। अतएव न कल्पते संकल्पार्थिकं मनो व्यापारं न करोति न ज्ञा
 ति बुद्धि व्यापारं न करोति शब्दं न शृणोति रूपं न पश्यति शब्दं न पश्यति मात्रव्यापारं
 न करोति कर्तृत्वा निमाना नावाहित्यर्थः॥ १२६ ॥ ॥

असमाधेरिति ज्ञानी मुमुक्षुर्न वति। असमाधेः समाधिरुक्तात्। तथा इतरो ब
 धो न प्रविशेत्पातद्वैतत्रमाजावात् इत्यर्थः। कीदृशस्तद्विज्ञानीत्याशङ्क्याऽ। निश्चितो
 वि। इदं सर्वं कथितमिति सर्वं निश्चित्य पश्चादबाधितानुवृत्त्या पश्यन् अपि महासाया निर्वि
 कारचित्तः। अतएव ब्रह्मेव आत्मा। २८। ननु संसारं परं पश्येत्कथं ब्रह्मेत्याशङ्क्याऽंकाराभावा
 दित्याह। यस्येति। यस्यांतःकरणेऽंकाराध्यामः स्यात्स नोक्तदृष्टानुवृत्तिरपि संकल्प्यादि
 असमाधेरिति पानमुमुक्षुर्न चेतरः। निश्चित्य कथितं पश्यन् ब्रह्मेवास्ते महासायाः।
 २९। यस्यांतस्याऽंकारो न करोति करोति सः। निरंकारधीरेण न किंचिदुत्ततंतं। ३०॥
 संकरोति कर्त्तृत्वाध्यामात्। कर्मेदियाणि सम्यग् इति न गवनात् निरंकारेण अतएव धीरे
 ण कर्त्तृत्वाध्यामरहितेन यद्यपि नोक्तदृष्टान्तं तथापि स्वदृष्टान् किंचिदपि तत्कर्त्तृत्वा
 ध्यामाजावात् इत्यर्थः। यस्य नाहमिति समाप्तो। यस्य नाहं ततो भावो बुद्धिर्यस्य न नि
 यतोऽह्वापि समाप्तो कानां यं इति न इत्यनेन इति न गवत् वचनात्। ३१॥ ॥ ॥

६५

मुक्तिचित्तं वर्णयति द्वाभ्यां। नोद्विगमिति। मुक्तस्य चित्तं राजते केवलप्रकाशत्
 पमेवायतो नोद्विगं उद्वेगहेतोर्द्विगस्याभावात्। न मे चेत्तुष्टं संतोषे इत्युत्तराणां ना
 वात्। तथा अकर्त्तृस्यैव वर्जितं संकल्पविकल्पशून्यं अतएव निराशं गतं संदेहो
 यस्यात्तत्तत्संदेहं देहं देहं तोरज्ञानस्य नष्टत्वात् इत्यर्थः। ३२। निश्चयि मिति। यस्य ज्ञा

नोद्विगं न च संतुष्टमकर्त्तृस्यैव वर्जितं। निराशं गतं संदेहं चित्तं
 मुक्तस्य राजते। ३३। निश्चयि चेष्टितं वापि यच्चित्तं न प्रवर्तते।
 निर्निमित्तमिदं किंतु निश्चयि विवेच्यते॥ ॥ ३३॥ ॥ ॥

निश्चितं निश्चयि निःक्रियत्वेन स्थातुं चेष्टितुं चेष्टं संकल्पारूपं कर्तुं वापि न
 प्रवर्तते न संकल्पयति किंतु इदं ज्ञानि निश्चितं निर्निमित्तं संकल्परहितमेव सत नि
 श्चयि निश्चयं स्वरूपेति श्रुतिरिति विवेच्यते विविधां चेष्टां करोतीत्यर्थः। ३४॥

ज्ञान्यज्ञानिनोर्विशेषं ब्रह्मेव ज्ञानिनोर्विस्मयत्वमाह। तत्त्वमिति। मंस्यज्ञानापथार्थं
तत्त्वं पदार्थनिर्देशकतेराकर्ण्य असंभावनाविपरीतभावानाम्। मूढतां अविवेकं
प्राप्नोति। अथवा शास्त्रार्थमाहाकाराय मंसंकोचं चित्तममाधिं प्रायतिकोपिमस
हृदये कश्चिन्तरं मंसूकोपि बाह्यगत्या मूढवत् बहिर्बह्वारकतानिवति। अथवा
याति मंसंकोचमित्यनेनोक्तावेकाग्रतानिरोधोऽप्यति। एकाग्रतेति। एकाग्रता एक

तत्त्वं यथार्थमाकर्ण्य मंसं प्राप्नोति मूढतः। अथवा याति मंसंकोचममूढः।

कोपिमूढवत्। ३२॥ एकाग्रतानिरोधो वा मूढैः स्यस्यते नृणां धाराः सत्यं
न पश्यन्ति सुप्तवस्त्वपदे स्थिताः॥ ३३॥ ॥

मेव ध्येयं अप्रेयस्य तदेकाग्रं एकाग्रस्य नावा। एकाग्रता वा एकाग्रता एकस्य नि
ष्टचित्तता अथवा निरोधः चित्तवित्तयो मूढैरनुत्पन्नात्ममाहाकारैर्विपरीतभाव
नानिष्ठत्यर्थं न शमत्यर्थमन्यत्वेन सुप्तिवत् सुषुप्तवद्देशमधारादित्येन सुपदे स्त
रूपे स्थिता धारा वित्तानि ननु प्रापुर्कं किमपि सत्यं न पश्यन्ति अहं तानं सत्त्वमाहा
कारणो नैवान्या न सदित्रमस्य उपासत्त्वादित्यर्थः॥ ३३॥ ॥ ७ ॥ ॥

निरोधस्या किंचित्करतामाह। अप्रयत्नादिति। मूढः शुरुषः मूढो ब्रह्मात्मैकनि
श्चयश्च। अप्रयत्नाच्चित्तनिरोधात्प्रयत्नाकर्मविष्टानां निर्वृत्तिपरमसुखं
न प्राप्नोति आनंदहेतोरात्मानं सत्त्वनवानावादित्यर्थः। प्राप्नुसुप्तमाधिं वा नृम
वायु कुर्वन्तत्त्वनिश्चयमात्रेण सत्ताये निवतिः। खदे तोरज्ञानस्य तादृशत्वा

मयत्नाप्रयत्नादा मूढो नाप्नोति निर्वृतिं। तच्च निश्चयमात्रे

एवाप्तो न वति निर्वृतः। आशु बुद्धं प्रियं एतं निःप्रपंचं नि

रामयं। आत्मन्न तन्न ज्ञानं तित्तान्या सपराजनाः॥ ३५॥

दित्यर्थः॥ ३४॥ ननु मूढस्य योगान्यामादात्मा नुन वो न विष्यतीत्याशंक्यनेत्या
ह॥ शुद्धमिति तन्न जगति अन्या सपराजना अज्ञानिनश्चात्मानं तं न ज्ञानं ति
कीदृशं शुद्धं मायामवातीतं अतएव बुद्धेस्वप्रकाशं प्रियं सुखरूपं एतं पतो
निःप्रपंचं अतएव निरामयं सुखसंबंधरहितं॥ ३५॥ योगः पातं ज्ञानोक्तोऽंगः॥

इदमेवविवृणोति।नाप्रोतीति।विमूढोनात्मतः।अन्यामरूपिणायोगान्या
मात्मनेकर्मणामोहंनाप्रोति।नकर्मणानप्रजयाधनेनेतिश्रुतेः।धन्योनाप्यवान्
विमोविज्ञानमात्रेणाविक्रियोनिस्तारविद्याकामकममि एवमुक्तस्तिष्ठति॥३५॥
सुसुरपिमूढोब्रह्मनाप्रोतीत्याह।मूढइति।मूढअज्ञानीयतः।चित्तनिरोधादेवब्रह्म
नाप्रातिकर्मणामोहंविमूढोन्यामरूपिणा।धन्योविज्ञानमा
त्रेणमुक्तस्तिष्ठत्यविक्रियः॥३५॥मूढोनाप्रोतितद्व्यपतोमवि
तुमिष्ठति।अनिष्ठन्नविधरोहिपरब्रह्मस्वरूपनाह॥३५॥ ॥

५८

नवितुमिष्ठतिततोब्रह्मनाप्रोतिहनिश्चिन्धीरोज्ञानीअहिन्नपिमोहमनिष्ठन्न
पिपरब्रह्मस्वरूपनाकथ्यवधायकाज्ञानस्यनिवृत्तत्वादित्यर्थः॥३५॥ ॥ ॥

एतदेवमप्यष्टयति।निराधाराइति।मूढाअज्ञानिनस्तुनिराधाराग्रहव्यग्राहेव
लेनचित्तनिरोधेनैवाहंमोह्यामांतिनिःकारणदुर्गव्यग्राःप्रत्युतसंसारपोषकाः
संसारनिवर्तकज्ञानपरासुखत्वावाबुधेः।ज्ञानिनिःअनर्थमूलस्यएतस्यसंसा
रस्यमूलछेदः।उतः।संसारमूलनूतस्याज्ञानस्यज्ञानेननिवृत्तत्वादित्यर्थः॥३६॥
निराधाराग्रहव्यग्राहमूढाःसंसारपोषकाः।एतस्यानर्थमूल
स्यमूलछेदस्ततोबुधेः॥३६॥नशांतिंनतेमूढोयताशमितुमि
ष्ठति।धिरस्तत्वंविनिश्चित्यमर्वदाशांतमानमः॥ ॥३६॥ ॥

नशांतिमिति।मूढाःअज्ञानीयतश्चित्तनिरोधादेः।शमितुमिष्ठतिनततःशां
तिंनतेधरोविवेकीतत्वंविनिश्चित्यशमितुममनिष्ठन्नपित्वभावादेवमर्वदा
शांतमानमोजवतिपतोविकारहेतोरज्ञानस्यनिवृत्तत्वादित्यर्थः॥ ॥३६॥ ॥

कात्मनश्चि।यदृष्टंयस्यदृष्टंज्ञानंअवलंबतेदृश्यंविषयीकरोतितस्यआत्म
नेदर्शनंनकापित्यर्थः।धीरास्तानिस्तंतंतिमिरमरापनादिकंदृश्यंपरार्थं
नपश्यंतिसिंतुचिद्रूपमात्मानंपश्यंति॥४७॥केवियःअज्ञानीअकचित्तनिरोधे

कात्मनोदर्शनंतस्यपदृष्टमवलंबते।धीरास्तंतंनपश्यंतिपे
श्यंत्यात्मानमव्ययं॥४८॥कनिरोधोविमूढस्ययोनिर्वंधक
रोतिवे।स्वारागम्येवधारस्यसर्वदासावत्तन्निमः॥४९॥॥

निर्वंधनंकरोतितस्यविमूढस्यकचित्तनिरोधःनकापिअज्ञानिनांसमाध्यपगमे
अनश्चित्तप्रमरात्।स्वारागम्येवआत्मारामस्यअतएवनिश्चलनित्तस्यसर्वदा
अमोचित्तनिरोधःअतन्निमःस्वानाविकःसर्वदास्वात्मानुनावशालिबान्॥५०॥

५७

भावस्येति।कश्चित्तार्किकादिर्भावस्यभावकःभावरूपपरमार्थःसत्प्रपंच
इतिभावयतिमन्यतेइतिभावस्यभावकः॥अपरमन्यवादीबोधः॥नकिंचिदस्ती

भावस्यभावकःकश्चिन्नकिंचिद्भावकोपरः॥
उपनयाभावकःकश्चिदेवमेवनिराकुलः॥५१॥

तिभावयतीतिनकिंचिभावकःकश्चिसहस्रैकश्चिसात्मानुनावशालीउपनयाभा
वकःसत्प्रएवमेवउपनयाभावेनैवनिराकुलःस्वस्वचित्तआप्तेत्यर्थः॥५२॥॥

नकिंचिदपि चिंतयेदिति भगवद्वचनं मिश्रं तमभिप्रेत्याह। अहमिति। कुबुद्धयो
मूढबुद्धय एव अहं निर्मलं अहं यंदैतवर्जितं आत्मानं अततनशीलं व्यापिकं भा
वयंति चिंतयं ननु जानंति साक्षात्सुर्वेति। कृतः संमोहात् निर्मित्वस्य बुद्धि

अहमह्यमात्मानं नावयंति कुबुद्धयः॥ ७ ॥
ननु जानंति संमोहाद्यावन्जीवमनिर्मुक्ताः॥ १४३ ॥

तमत्त्वमापेक्षत्वाद्दयस्य कल्पितद्वैतमापेक्षत्वात्। आत्मत्वस्य च कल्पि ७०
तमात्ममापेक्षत्वात्मापेक्षरूपचितनेन नुमोहानिबृत्तेः। यतो न जानंति अत
एव यावन्जीवमनिर्मुक्ताः परमसंतोषरहिताः संतोषस्य ज्ञानैकन्यतादित्यर्थः॥ १४३ ॥

इदमेव विशदयति। मुमुक्षोरिति। मुमुक्षोरनधिगतात्मसाक्षात्कारस्य बुद्धिः
स विशेषालंबनमंतरेणानविद्यते साक्षात्काराभावात्। मुक्तस्य जीवमुक्तस्य अत
एव मुक्तावपि निःकामा बुद्धिः सर्वानि रालंबैव निर्विशेषा आत्मानुभवरूपैव स
विशेषादिपरित्याग एवात्मानुभवः॥ १४४ ॥ निरोद्धोपि विषयः यः स्मृतिचक्रितरे

मुमुक्षोर्बुद्धिरालंबमंतरेणानविद्यते। निरालंबैव निःकामा बुद्धि
र्मुक्तस्य सर्वदा॥ १४४ ॥ विषयश्च पि नो वीक्ष्य च किताः शरणाधि
नः॥ विशंतिरुटिकोऽं निरोद्धे कायमिदये॥ १४५ ॥ ॥ ॥

बाहुषीयते ननु विज्ञैरित्याह। विषयेति। विषयश्च पि नो विषयव्याघाद्वीक्ष्य
शास्त्रेण पि नो व्याघादित्यमरं नीताः शरणाधिनि। स्वात्मरक्षाधि नो मूढ ए
व निरोधमिदये एकनस्य वृत्तिमिदये वा रुटिति शीघ्रं क्रोडं क्रंदरांतः प्रक्षेपं वि

निननुज्ञानिदस्यर्थः॥ १४५ ॥

वसनात्यागएवविषयनयनिवृत्तिहेतुरित्याह।निर्वासनेति।सर्वमिनेयः
 पुरुषस्तद्वृत्तंहरिसिंहंदृष्ट्वाविषयदंतिनोनमक्ताःसंतस्संमौनंयथा
 म्यात्तथापलायंतेततचाटवःचतत्रियवचनाइवतंनिर्वासनंदिपिनंश्चिरा

सर्वमिनंहरिंदृष्ट्वात्संविषयदंतिनः॥पलायंतेनशक्तास्तेमेवं
 तेततचाटवः॥४५॥नमुक्तिकारिकांधत्वेनिःसंकोयुक्तमानसः।
 पश्यन्त्यएवन्मृशन्निश्चिन्तयन्नास्तेयथासुखं॥ ॥४५॥ ॥

लक्षाःस्वयमागत्यमेवंतस्यर्थः॥४५॥नमुक्तीति।निःसंकोगतमंशयःअतए
 वयुक्तमानसोनिश्चलमानसः।तानिमुक्तिकारिकानियमानियमादिक्रियांश्चान
 रान्नधत्तेकिंतर्कित्वाध्यामरहितत्वात्तथासुखंआत्मसुखंअनतिक्रम्यलो

कट्ट्याइत्यणदिक्रियांकुर्वन्नास्तेइत्यर्थः॥४५॥

७१

वस्त्विति।वस्तुनचिदात्मनःअवणमात्रेणजातायाश्चुद्धबुद्धिःअखंडात्मसाक्षा
 त्कारस्ततोनिराकृतः।स्वस्वरूपसुपुरुषःआचारक्रियागुणानंअनाचारंअशुभं
 कर्मवाग्नौदास्यंनैःकर्म्यंउभयत्रापिताटस्थंवाएतन्नयमपिनेवप्रपश्यतिज्ञा

वस्तुअवणमात्रेणचुद्धबुद्धिर्निराकृतः॥नैवाचारमनाचार
 मोदास्यंवाप्रपश्यति॥४६॥यदायत्कर्तुमायातितदातत्कुरु
 तेस्तनु।अभवायशुभंवापितस्यचेशाहिबालवत्॥४६॥ ॥

तत्त्वत्वादित्यर्थः॥४६॥यदेति।यदायत्कर्तुमनैःकर्म्यंवाअशुभंकर्मवाकर्तुमा
 यानित्तद्वोकट्ट्याप्राख्यवशात्कुरुतेस्तनुराग्रहरहितः।इयतःकारणान्न
 स्यचेशबालवत्प्राख्यमात्रेवनरागद्वेषान्दीना॥४६॥ ॥ व ॥ ॥

MEMORIAL

৩২

नीति। कदाचिद्यास्त्रवशान्महानोगैर्विलसन्ति। कीदृशं तिकदाचिद्यास्त्रवशान्ति
 रिगकरान्पर्वतवनानिविशन्ति। कीदृशाश्च वदन्त्यामक्तिरहिताः यतोयुक्तव
 श्यः कर्तृत्वाध्यामरहितबुद्धयस्त्यर्थः निरस्तवामनाधीरास्तानिनः॥ ५३॥ ॥

श्रोत्रियमिति धारम्यज्ञानिनः श्रोत्रियं देवतातीर्थं जने मनि कृदिक रापि वा
मना इमार्थकामवामनान् ज्ञायते। अंगानां रूपतिं प्रियं पुत्रादिकं च दृष्ट्वा क्वापि
काम्यपदार्थवामनान् ज्ञायते। मधर्मवत्तममबुद्धित्वास्त्यर्थः॥ ५४॥ नृत्यैः पुत्रैः

श्रोत्रियं देवतातीर्थमंगानां रूपतिं प्रियं। दृष्ट्वा संसृज्य धारम्य न
क्वापि रुदिवामना॥ ५४॥ नृत्यैः पुत्रैः कलत्रैश्च दृष्ट्वा च पि गोत्रैः॥
विरम्य धिक्कृतो योगी न याति वित्तं मना क॥ ५५॥ संतुष्टोऽपि न
संतुष्टः। विज्ञोऽपि न च स्तिष्ठते। तस्याश्चर्यं श्रोतांतांता दृशा एव ज्ञानते॥ ५६॥

कलत्रैश्चेत्तति नृत्यादिनिर्विस्मय उपस्य धा कलतस्तिरसूतो योगी मना रुक्मिं चि
दपि वित्तं वित्तहो न याति रागद्वेषतो मे हि म्या नावास्त्यर्थः॥ ५५॥ संतुष्ट इति नो क
दृष्ट्वा संतोषादियुक्तोऽपि वस्तुतस्तदिति। तस्य ज्ञानिनः सांतामाश्चर्यं श्रोता दृशा ए
व ज्ञानिन एव ज्ञानते॥ ५६॥

३३

कर्तव्यतैवेति कर्तव्यतैवमसे दं कर्तव्यमिति कार्यं संकल्प एव संसारस्तदेतु वा
त। शूरयो ज्ञानिनः सां कर्तव्यतां न पश्यंति न संकल्पयंति। संकल्पमात्रादिति
त्वात्की दृशाः सूरयः। अन्ये सर्वकार्यं सयेतथा वर्तमानघटाद्याकारे तथा निरा
कारे व्याकृतेश्चाकारः। आनामो विश्वयेषां ते शून्याकाराः घटाद्याकारा निराका

कर्तव्यतैव संसारो न तां पश्यंति सूरयः। शून्याकार निराकारा
निर्विकार निरामयाः॥ ५७॥ अकुर्वन् पिमं सो नाद्यमः सर्व
त्रमूढधीः॥ कुर्वन् पिबुत्तत्या नि कुशलोऽति निराकुलः॥ ५८॥

राश्रत एव निर्विकाराः समात्मदर्शिनः। अत एव निरामयाः संकल्पोऽप्यवरदि
तास्त्यर्थः॥ ५७॥ अकुर्वन् च पीति। अकुर्वन् पिमूढधीः। सर्वत्र शून्याकार निराकारे
पुमं सो नासं कल्पो न वति लोक दृष्टा तत्या नि कुर्वन् पि कुशलो विद्वान्

श्रोत्रियं देवतातीर्थमंगानां रूपतिं प्रियं पुत्रादिकं च दृष्ट्वा क्वापि काम्यपदार्थवामनान् ज्ञायते। मधर्मवत्तममबुद्धित्वास्त्यर्थः॥ ५४॥ नृत्यैः पुत्रैः कलत्रैश्च दृष्ट्वा च पि गोत्रैः। विरम्य धिक्कृतो योगी न याति वित्तं मना क॥ ५५॥ संतुष्टोऽपि न संतुष्टः। विज्ञोऽपि न च स्तिष्ठते। तस्याश्चर्यं श्रोतांतांता दृशा एव ज्ञानते॥ ५६॥ कर्तव्यतैवेति कर्तव्यतैवमसे दं कर्तव्यमिति कार्यं संकल्प एव संसारस्तदेतु वा त। शूरयो ज्ञानिनः सां कर्तव्यतां न पश्यंति न संकल्पयंति। संकल्पमात्रादिति त्वात्की दृशाः सूरयः। अन्ये सर्वकार्यं सयेतथा वर्तमानघटाद्याकारे तथा निराकारे व्याकृतेश्चाकारः। आनामो विश्वयेषां ते शून्याकाराः घटाद्याकारा निराका कर्तव्यतैव संसारो न तां पश्यंति सूरयः। शून्याकार निराकारा निर्विकार निरामयाः॥ ५७॥ अकुर्वन् पिमं सो नाद्यमः सर्व त्रमूढधीः॥ कुर्वन् पिबुत्तत्या नि कुशलोऽति निराकुलः॥ ५८॥ राश्रत एव निर्विकाराः समात्मदर्शिनः। अत एव निरामयाः संकल्पोऽप्यवरदि तास्त्यर्थः॥ ५७॥ अकुर्वन् च पीति। अकुर्वन् पिमूढधीः। सर्वत्र शून्याकार निराकारे पुमं सो नासं कल्पो न वति लोक दृष्टा तत्या नि कुर्वन् पि कुशलो विद्वान्

स्वमिति। प्राक्तनवशाद्यवहारे पि जायमानेशां तथारात्मनिष्ठबुद्धिर्विद्वान्
आत्मसुखमनतिक्रमेव आस्ते उपविशति शोते आगच्छति वक्तुं के मर्षेन्द्रियव्या
पारं करोतीत्यर्थः॥५५॥ न निस्तानिनोऽपि व्यवहारेषु कथं न खेद इत्यत आह। स्वभावा

सुखमास्ते सुरवेशे ते सुमायाति याति च। सुखं वक्ति सुखं वुं के
यवहारे पिशांतधीः॥५५॥ स्वभावाद्यस्य नैव क्ति नो च व्यव
हारिणः। मशक इदं वा सोऽन्यो गतः केशः सुशोभने॥५०॥ ७॥

स्ति। व्यवहारिणोऽपि यस्य तानि न। लोकवत्प्राप्ततजनवत्। आर्तिः खेरो न
जायते। कुतः स्वभावात्प्राप्तात्तत्तानं इत्यस्य स्वभावात्प्राप्तमर्थ्य इत्यर्थः। मग
न केशो तानीमशक इदं वा सोऽन्यो निर्विकारः सुशोभने॥५०॥ ॥ श्री ॥

७४

निवृत्तिरिति। लोकदृष्ट्या प्रतीयमानाऽपि सूक्ष्मवद्भेद इन्द्रियव्यापारणानि
वृत्तिः प्रवृत्तिस्वरूपैव जायते। अहंकारानामनिवृत्तत्वात्। धीरस्य तानि न। लोक
कदृष्ट्या प्रास्तुवशात् प्रतीयमानाऽपि प्रवृत्तिरपि निवृत्तिफलभागिनिमुक्तिः। प
र्यवसायिनी स्यादहंकारो मीत्यनिमानाभावा इत्यर्थः॥५१॥ परिग्रहेति। सूक्ष्म

निवृत्तिरपि सूक्ष्मप्रवृत्तिरूपजायते। प्रवृत्तिरपि धीरस्य
निवृत्तिफलभागिनी॥५१॥ परिग्रहेषु वैराग्यं प्रायोऽसूक्ष्मस्य
दृश्यते। देहे विगलिताशस्य कुरागः क्व विरागता॥५२॥ ७॥

स्य देहाभिमानस्तसंबंधितया परिगृहीतेषु परिग्रहेषु धनवेस्मादिषु। प्रा
यो बाहुल्येन वैराग्यं दृश्यते। देहे विगलिताशस्य कुरागसंबंधिनिष्ठप्रवृत्ता
हौरागः स्यात्कृच्छ्राद्युत्थाघातौ विरागः स्यात् देहागविरागयो र्भावोक्तः

विगलिताशस्य कुरागसंबंधिनिष्ठप्रवृत्ता

जावनेति। मूळस्य दृष्टिः सर्वदा जावनायां अजावनायां वा अमक्ताहं जावना
करोमि यदा अहमजावनां करोमीत्यहंकारात् स्वस्त्वस्यात्मनिष्ठस्य तु मादृष्टिः।
जावुजावनयादृश्यं चिंतया उपलब्धतापि अदृष्टिरूपिणी दृश्यत्सु निरहितरूपे

जावनानावनामक्तादृष्टिर्मूळस्य सर्वदा। जावुजावनया मातु
स्वस्त्वस्यादृष्टिरूपिणी ॥५३॥ सर्वरिंनेषु निःकामो यश्चरेदान
वन्मुनिः। न लेपस्तस्य शुद्धस्य क्रियमाणो विकर्माणि ॥५४॥ ॥

वस्यात्। अहं करोमीत्यभिमाना जावदित्यर्थः ॥५३॥ ननु दृश्यजावने क्रियमाणो
पिनक्रियमाणोऽपि तदृष्टिकथं दृश्यानां लेबिनीत्याशंक्य निःकामत्वादित्याहाम
वरिंनेति। यो बालवत्त निःकामः स वप्राक्तनवशात् सर्वरिंनेषु च स्ति प्रवर्तते। त
स्य शुद्धस्याहंकारमलवर्जितस्य कर्माणि क्रियमाणानलेपः न कर्तता स्यादहंकारा

जावदित्यर्थः ॥५४॥

७५

एवं विधेति धन्यं इत्याह। स एवेति। मञ्जात्मन्येकधन्यो नान्यः यः सर्वजावे
पुत्रमात्मबुद्धिरत एव रत्नसर्पमानसः। विटलचित्तो न वति किं कुर्वन् पश्यन्
एव न स्पृशन् निद्रन् अग्रन् ॥५५॥ तस्येव धन्यत्वे युक्तिमाह। केति धीरस्य ज्ञानि

स एव धन्यः आत्मन्यः सर्वजावेषु यः समः ॥ पश्यन् स्पृशन् निद्रन्
शरन् निद्रन् अग्रन् निषर्मानसः ॥५५॥ कर्मसारः कृत्वा नामः क
माध्यं कचमाधनं। आकाशस्य वधीरस्य निर्विकल्पस्य सर्वदा ॥५६॥

न अत एव सर्वदा विकल्परहितस्य संसारमपंचः कृत्वा त एव तत्प्रतिज्ञाम
कृत्वा अत एव माध्यं स्वर्गादिकं कृत्वा त एव माधनं यागादिकं च कनकापीत्य
र्थः ॥५६॥

95

त्यतश्चाऽत्रमन्त्रमिति। अग्निष्टात्रमाहात्म्यकारेणमतिऽदं सर्वत्रमन्त्रं च मेणै
वक्यितं अतएवेदं किंचिद्विनापि वास्तवं नास्तीति निश्चयऽत्र तस्य स्फुरणविद्या
त्रयविनामवाङ्मयऽतएव शुद्धः स्वरूपमाहात्म्यकारेण बाधिताध्यस्तमन्त्रत्वात्। स

भावेनैव आगेन नुशांत्यर्थज्ञानातिरिक्तमपेक्षमिति । ७७ ।

शुद्धेति। शुद्धस्फुरणरूपस्य स्वप्रकाशविद्रूपस्य अनवदृश्यत्वावदृश्यपदार्थम
पश्यतः ककुत्रकर्मलिविधिककेषु वा विषयेषु वैराग्यं ककेषु पदार्थेषु त्यागः। क
केयः पदार्थस्य। शमोपि वा कार्यः दृश्यपदार्थस्यैवास्फुरणादित्यर्थः॥११॥ चिद्रूपे
न प्रकाशमानस्य बंधादिकं नास्तीत्यर्थः॥१२॥ बुद्धेति। बुद्धिरात्मज्ञानमेव पर्यंतो

शुद्धस्फुरणरूपस्य दृश्यत्वावमपश्यतः। कविधिः कचवैराग्यं कल्या
गः कशमोपि वा॥११॥ स्फुरतो नंतरूपेण प्रतति च न पश्यतः। कबंधः
कचवामोत्तः कदुर्षः कविषादता॥१२॥ बुद्धिपर्यंतं संसारे मायामा
त्रं विवर्त्तते। निर्ममो निरहंकारो निःकामः शोभते बुधः॥१३॥ ॥ ॥

नाशो यस्य तन्निर्मासं सारे मायामात्रं माया संवर्त्तितं चैतन्यं विवर्त्तत अतान्ति कं
जगदाकारेण प्राप्नोति अतो बुद्धो विद्वान्मातृके ज्ञात्री रो निरहंकारस्त्वं संवर्धितं
कज्जरो निर्ममः अत एव निःकामः अत एव शोभते दीप्यते कामानामननिमान्वात॥१४॥

अक्षयमिति। अक्षयं अविनाशिनं अत एव संतापराहितं ज्ञात्मानं पश्यतो मु
नेः कविद्या कक्षास्त्राणीत्यर्थः। कचवाविशं कचदेहः अहंममेति वा कक्षात्मा
तिरिक्तस्य विद्याविश्वादेस्फुरणादित्यर्थः॥१५॥ आत्मन्यस्य देतानर्थानि विनि
रिक्तं। अन्यस्य बुद्धिनिरोधादीन्यपि कर्माणि कुंजरशोचमायाणीत्याह।

अक्षयं गतसंतापमात्मानं पश्यतो मुने। कविद्या कचवावि
शं कचदेहोऽहंममेति वा॥१५॥ निरोधादीनि कर्माणि जज्ञाति जउधी
र्यति मनोरथान्प्रतापान् अकर्तुमाप्नोति तद्गुणात्॥१५॥ ॥

निरोधादीनीति। यदि जउधीर्चित निरोधादीनि जज्ञातीति तद्गुणात् अस्मादे
व गुणादारभ्य मनोरथान्प्रतापान् न च गुणाय सर्वव्यापारं च कर्तुमाप्नोति
प्रवर्त्तते यावत्तस्य चित्तनिरोधादिकमचिं कित्त्वारमित्यर्थः॥१५॥ ॥ ७॥

मूढस्यात्मश्रवणमध्यनर्थकमित्याह। मंदशति। मंदो मूर्खस्तत्रात्मवस्तुश्रुता
पिमूढतां न ज्ञातिमस्ति न चित्तस्य श्रवणादपि ज्ञानाद्बुद्धया तच्च त एव मूढः
यत्राबहिर्दृष्टानिर्विकृत्योपि निश्चयिरोपि श्रंतर्मनमिविषययत्रो लो लुपो न

मंदः श्रुत्वापि तद्वस्तु न ज्ञातिविमूढतां। निर्विकृत्यो बहिर्दृष्टा
दंतर्विषयत्वात् नमः॥१५॥ ज्ञानाद्भूतितकर्मणो लोकदृष्टापिक
मत्तत्। नाप्रोत्य वसरं कर्तुं वस्तुमेव न किंचन॥१७॥ व ॥

वतीत्यर्थः॥१५॥ ज्ञानी तु लोकदृष्टा कर्मकृत्वाणोऽप्यकर्तैवित्याह। ज्ञानादि
तियः ज्ञानाद्भूतितकर्मणि लिखितक्रियाध्यासः। स लोकदृष्टा कर्मत्तदपि किं
चन कर्तुं वस्तुमेवासरं नाप्रोति श्रंतं कर्मकरिष्यामीति वस्तुमपि श्रवसरं
नाप्रोति कर्मविमरस्तु उरापास्तशतिनावः॥१७॥ ॥

95

विद्वंस्तु तमः प्रकाशादिकं न पश्यतीत्याह। केति। धीरस्य ज्ञानिनः श्रत एव नि
र्विकारस्य निरस्तमोहादिविकारस्य तमः कृतमासौ जप्ते च तन्निरूप्य प्रकाशो
वाकनिरातकस्य कात्वादिन पश्यत्यस्य ज्ञानं कचन कुत्रेत्यर्थः। अतुरागात्सि

कृतमः कप्रकाशो वा ज्ञानं कचन किंचन। निर्विकारस्य धीरस्य
निरातंकस्य सर्वदा॥१८॥ कथं यं क विवेकि त्वं कनिरातंकतापि
वा। अतिवर्चस्वजा वास्य निःस्वभावस्य योगिनः॥१९॥ ॥

न्यत्वाच्च किंचन किमपि ज्ञानादिकर्मापि कचन न ऊचापीत्यर्थः॥१८॥ ज्ञानी त्वनि
र्वर्चस्वजा वस्त्याह। कथं यं मिति। योगिनः ज्ञानिनः श्रत एव निःस्वत्तत्त्वस्य श्र
त एव अतिवर्चस्वजा वस्त्यधैर्यं क विवेकि त्वं कनिरातंकता निर्नयतापि क्वेत्यर्थः॥१९॥

ज्ञानिनः तत्त्वदृष्ट्या तु स्वर्गनर्कमोक्षारिकं किंचिदपि नास्तीत्याह । न स्वर्गश्च
 निःसुगमश्लोकः ॥ ८० ॥ ज्ञानिनश्चित्तं तु प्रार्थनायुतापादिविकाररहितत्वाद्
 मृतेनैव परमानंदे हरतिमित्याह । नैवेति । ज्ञानं न प्रार्थयते अज्ञानेन सुवर्णं

न स्वर्गे नैव नरको जायन्मुक्तिर्न चैव हि । ब्रह्मनात्र किमुक्तेन
 योगदृष्ट्या न किंचन ॥ ८१ ॥ नैव प्रार्थयते ज्ञानं नाज्ञानेनायु
 शोचति । धारस्य शीतलं चित्तममृतेनैव हरितं ॥ ८२ ॥ ॥ ॥

ज्ञानेनायुशोचति अतएव धारस्य चित्तं अमृतेनैव परमानंदे हरितं स
 त्वशीतलं अथात्मिकास्ति परहितमित्यर्थः ॥ ८२ ॥

७३

उक्तं प्रायमेव अर्थं पुनः पुनः त्रं गी विशेषेण वर्णयति ज्ञानदशाभ्याः सर्वे ह्यष्ट
 त्वस्यापनायनशान्तीति निःकामो बिद्याकामकर्महीनो ज्ञानी शान्तं शान्त्यादि
 शुद्धमत्त्वगुणयुक्तं न सोति । नपि डष्टं निंदति तसः मम ममः स्वसुखो न वति
 नशान्तं सौति निष्कामो न डष्टमपि निंदति । ममः स्वसुख
 मृतसः किंचित्त्यं न पश्यति ॥ ८३ ॥ धीरो न देष्टी मंसारमा
 ज्ञानं न रिदति । ऽर्षमिर्षविनिर्मुक्तो न मृतो न च जीवति ॥ ८४ ॥

निःकामत्वाच्च किंचित्त्यं न पश्यति ॥ ८३ ॥ धीरो ज्ञानिमंसारं न देष्टी मंसा
 रादृशित्वाद्वाधितायुमंधानादा तथा ज्ञानं न रिदति अवाप्तमाप्तात्कात्वा
 त्वात्त एव ऽर्षमिर्षविनिर्मुक्तस्तथा जीवनमरणारिरहितः स च देह रूपत्वात् ॥ ८४ ॥

निःस्नेह इति। निराशो बुधः शोभते दीयते कीदृशः पुत्रदारादौ निःस्नेहः प्रति
रहितः विषयेषु निष्कामः भोगेष्ठारहितः स्वशरीरेऽपि भोगनादिवितारहितः
॥५॥ तुष्टिरिति। धीरस्य ज्ञानिनः यथापतितेन यथाप्राप्तेन वर्त्तततिष्ठति

निःस्नेहः पुत्रदारादौ निःकामो विषयेषु च। निश्चितः स्वशरी
रेऽपि निराशः शोभते बुधः ॥५॥ तुष्टिः सर्वत्र धीरस्य यथा
पतितवर्त्तिनः। स्वतुष्टं चरतो देशान्यत्रास्तमितशायिनः ॥५॥

स्य यथापतितवर्त्तिनः सर्वत्राप्तास्तु प्राप्ते मद्भुज्य मद्भुज्य निचतुष्टिरात्म
तोष एव चरतस्तथा स्वतुष्टं चरतं न पेक्षितं। प्रास्तु वशाच्चा नादेशान्विचरतः य
त्र वने वानगरे वा स्योस्तिमितस्तत्रैव शायिनः शयनं कुर्वतः ॥५॥ ॥ ॥

८०

पतति। देशः पततु प्रियतां वा अथ वा उद्देतु जीवतु वा उन्नयथा। पित्रस्य
ज्ञानिनश्चितान्नवति। कीदृशस्य स्वभावो नाम निजात्मस्वरूपं मएव भूमि
स्तत्र विधात्या विस्मृतममस्तसंसारस्य ॥५॥ अकिंचन। केवलो निर्विकारो बु

पततु हेतुवाद्देशो नास्य चिन्ता महात्मनः। स्वभावभूमि विधा
ति विस्मृता शेष संस्मृते ॥५॥ अकिंचनः कामचारो नर्द्धदुष्टि
भ्रमंशयः। अमक्तः सर्वजावेषु केवलोरमते बुधः ॥५॥ ॥

धीरमते कीदृशः अकिंचनः नास्ति किंचित्परिहृयितं यस्य सः अकिंचनः अतए
व कामचारः विधिनिषेधाग्रकिंकरः स्वतुष्टं चारी अतएव निर्द्धदुष्टि सुखदुःखादिभ्य
न्यः भ्रमंशयः देतमंशयः सत्यमवेषु नावेषु विषयेषु अमक्तः भ्रमंशयः
न्यः ॥५॥

निर्ममः शोभते दीयते यतो निर्ममः ॥ अतएव समलोष्टाश्च
कांचनः शानबलेन मुनिनो रुदयं धिरं कारो यस्य सः ॥ तथा विनिर्हृते रज
स्तमसीयस्य सः ॥ ८८ ॥ सर्वत्रेति ॥ सर्वत्र सर्वेषु विषयेषु अनवधानस्य ए

निर्ममः शोभते धीरः समलोष्टाश्च कांचनः ॥ मुनिनो रुदय
धं विनिर्हृते रजस्तमः ॥ ८८ ॥ सर्वत्रानवधानस्य न किंचि
दासनो रुदियुक्तात्मनो विरक्तस्य तुलना केन जायते ॥ ८९ ॥

कायतारहितस्य तथा न किंचिद्वानमः रुदियुक्तात्मनः कर्तृत्वाद्यध्याम
रहितात्मनः अतएवात्मानं देन विशेषतस्तुल्यस्य केन तुलना जायते जा
नियतिरिक्तस्य ईदृशाभ्यां जावात् इत्यर्थः ॥ ८९ ॥ ॥

८९

अतुलनामेव विशेषेण विशदयति ॥ जानन्निति निर्वामनात् शानिनस्तेऽन्यः
को लोकरुष्टा मनसा जानन्नपि वस्तुतो न जानाति तथा चक्षुषा पश्यन्नपि वस्तु
तो न पश्यति ॥ भुवन्नपि न च ब्रूते कर्तृत्वानिमाना जावा इत्यर्थः ॥ ९० ॥ न स्मरति ॥
जानन्नपि न जानाति पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ब्रून्नपि न ब्रू
ते को न्यो निर्वामिना हते ॥ ९० ॥ निस्त्वत्तिपतिर्वापियो निःकामः
मशोभते ॥ भावेषु गलिता यस्य शोभना शोभना मतिः ॥ ९१ ॥

यस्य शानिनः उद्गृहेषु भावेषु शोभना अप्युद्गृहेषु शोभना वगाहिनी मतिर्ग
लिता अतएव यो निःकामः स नृतिर्वागिनकादिवत् ॥ निस्त्वयाज्ञवन्त्यादि
वत् शोभते एव भावेषु निर्विकल्पताया ज्यंतस्य न बंधयेत्यर्थः ॥ ९१ ॥ ॥

केति। योगिनः निर्व्याजं निःकपटेयदार्जवं स मुबुद्धिस्तस्यैव आत्मनिष्ठत्वा
 चरितार्थस्यैव चरितार्थनाम्नः स्वाच्छंयं चैवाचरित्वं कृत्यामं कोचप्रवृत्त्यादिमं
 चरणां कृतत्वविनिश्चयः कर्तृत्वं वा कर्तृत्वाध्यामाभावात् अतएव निर्व्याजं
 कृत्वाच्छंयं कर्मकोचः कृत्वा तत्त्वविनिश्चयः। निर्व्याजिर्जव
 न्तस्य चरितार्थस्य योगिनः ॥ १२ ॥ आत्मविश्रान्तिरसेन
 निराशेन गतार्तिता अंतर्पदं नृनयेत कथं कथ्यते ॥ १३ ॥
 यदार्जवं वक्रबुद्ध्या वास्तवस्य ॥ १४ ॥ आत्मेति आत्मविश्रान्त्या स्तित्या रसे
 न अतएवाशरितेन अतएव गतार्तिना गतः रेवेन ज्ञानिना यदंतः करणे
 नृनयेत तत्कथं कथं प्रकारं धर्ममाश्रित्य कथ्यते प्रसक्त्यैव धर्मस्याभावात् क
 थ्यताश्चधिकारिणः कथ्यते तादृशाधिकारिणो जावात् ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

८२

सुप्तशति। धीरः सुषुप्तौ न सुप्तः सुमेपिशयितो न च जागरेपि न जागर्ति अत्र वस्तुत
 तीया बुद्धिस्तत्त्वविविक्तात्मज्ञानत्वात् ॥ १६ ॥ इदमेवानिमेत्याह। पदे पदे स एते स एते
 विरतं नित्यादौ नृनवदत्तः ॥ १७ ॥ तदतिज्ञानी लोकदृष्ट्या चिंतादिमदितोपि
 वस्तुतस्तदिति विविक्तात्मदक्षिणात् ॥ १८ ॥ न सुखीति। लोकगत्या सुखीत्यादि
 सुप्तोपि न सुषुप्तौ च सुमेपिशयितो न च जागरेपि न जागर्ति धीर
 नृमः पदे पदे ॥ १९ ॥ सः सचितोपि निश्चितः सेंद्रियोपि निरिन्द्रियः सु
 बुद्धिरपि निबुद्धिः सांस्कारो न संसृतिः ॥ २० ॥ न सुखी न च वाडः खी न
 विरक्तो न रागवान् न सुषुप्तो न वा सुप्तो न किंचिन्नवकिंचन ॥ २१ ॥
 सुखीत्यादिरूपोपि वस्तुतोस्तदिति अंतर्धरणाध्यामरहितत्वात् न विरक्ता
 विषये देयाभावात् न वा सुक्तः सर्वमपि बंधनानावात् तथा अकिंचनमवदेक
 रूपत्वात् तथा किंचन किंचिदपि न त्वानिर्वच्यत्वात् ॥ २२ ॥

विस्तेपेपाति। धन्यो ज्ञानी लोकदृष्ट्या विस्तेपेपिवस्तुतो न विस्तिष्ठः स्वप्रकाशात्मा
 पुनवात् लोकदृष्ट्या समाधौ प्रतीयमानेपि न समाधिमात्रममाधिकं रत्नाध्यासा
 भावात् लोकदृष्ट्या ज्ञाद्ये प्रतीयमानेपि न ज्ञतः स्वात्मा पुनवशात् त्वात् लोक
 दृष्ट्या पांडित्ये प्रतीयमानेपि न पंडितः पंडितोऽमित्यनिमानानावात् ॥ १७ ॥

विस्तेपेपि न विस्तिष्ठः समाधौ न समाधिमान्। ज्ञाद्येपि न ज्ञो
 धन्यः पांडित्येपि न पंडितः ॥ १७ ॥ शुक्रो यथा स्थितिस्त्वच्छततकर्म
 व्यनिर्हृतः समः सर्वत्र वैदृश्यात् न स्मरत्यततततं ॥ १८ ॥ ॥ ॥

इति शुक्रः प्रास्ववशाद्यथा प्राप्तश्चित्तो मत्यामपि स्वच्छचित्तः। तथा तत्ते सर्वतः
 ते कर्मचक्रं करिष्यमाणं कर्मणि निर्हृतः संतुष्टः अग्निनिवेशो देगश्च ॥ अतएव च
 सर्वत्र समः वैदृश्यात् इदमस्ततर् इदं च तत्ते इति न स्मरति ॥ १८ ॥ ॥ ॥

८३

न प्रीयत इति। कैश्चिस्त्वस्मिन् वंद्यमानो न तु व्यतिनिंद्यमानो न ऊच्यति। मरणे उप
 स्थिते मति उद्देगं न प्राप्नोति। आत्मनो नित्यत्वाच्च संधानात्। अतएव जीवने न
 निनानि निंदति न तु व्यतिनिंदति ॥ १९ ॥ न धावतीति। उपशान्तधीः शुक्रः जनाकीर्णं प्र

न प्रीयते वंद्यमानो निंद्यमानो न ऊच्यति। नैवो द्विजति मरणे जी
 वने नानि निंदति ॥ १९ ॥ न धावति जनाकीर्णं नारण्यमुपशान्तधीः। य
 था तथा यत्र तत्र सम एवावतिष्ठते ॥ २० ॥ इत्यष्टावक्रे शान्तिशतकं ॥

देशं नाशुधावतिनाथ्य रण्यं सर्वत्र शान्तत्वात् यथा तथा जनसंमर्देन तदसंमर्दं
 प्रकरेण वा यत्र तत्र वने वा पत्तने वा सम एव स्वच्छचित्त एवावतिष्ठते प्राप्तात्मा
 सात्कात्वात् ॥ २० ॥ इति श्रीमद्विष्णुपुराणविरचितायामष्टावक्रटीकायां शान्तिशतकं ॥

तत्त्वविज्ञानमंद्देशमाहायकस्योद्घातः।
नानाविधपरामर्शज्ञानोद्धारः। ११।

১৪

तदेवमष्टयनि। क्वधर्मइति। धर्मार्थिकामाश्रयिदयोदरात्निरस्ताः। हयित्वा
त्वादित्यर्थः। स्वमहिम्निष्ठितस्यमेममविवेकिता। क्वदेतंवादेतंपक्वचिन्मात्रवि
श्रांतस्यविवेकात्रुपयोगात्उनीर्णेतिगतेपारेनौकायाः। किंप्रयोजनमितिचा
यात्। देतस्यचंतानबाधितत्वात्। अदेतस्यदेतमापेक्षत्वेनास्यानाविक्रवा
क्वधर्मक्वचवाकामः। क्वचार्थः। क्वविवेकिता। क्वदेतंक्वचवादेतं
स्वमहिम्निष्ठितस्यमे॥२॥ क्वनूतंक्वविष्यदावत्तमानमपि
क्वा। क्वदेशः। क्वचवानित्यंस्वमहिम्निष्ठितस्यमे॥३॥ व ॥
त। विवेकादयोपिममनमंतीत्यर्थः॥२॥ क्वदेतमित्यक्तमेवविशेषतःप्रयं
चयति। क्वनूतमिति। कालस्यापिममास्फुटंस्निग्धाधिकानेदानूतनविष्यव
त्तमानाश्रयिनमंतीत्यर्थः। नित्यंस्वमहिम्निष्ठितस्यममदेशोपिनास्तीत्यर्थः॥

कृत्वात्मेति। अततिव्याप्नोतीत्यात्मा मवव्याप्यमपेक्षक्यते। स्वमहिमि स्थित
 स्य च ममात्मारिकेनास्तीत्यर्थः॥४॥ कस्वमिति। स्वमादयो बुद्धेरेवावस्थास्ताम
 मनमंति अतश्चित्तयानावेतन्निस्त्यतुरीयावस्थापिममनास्ति। तथा जयौदयो
 कृत्वात्मा कृत्वा नात्मा कश्चन काश्चनंतया। कचिंता कचवाचिंता
 स्वमहिमि स्थितस्य मे॥५॥ कस्वमः कस्य पुनर्विचिंता जागरणंतया॥
 कतुरीयं नयं वापि स्वमहिमि स्थितस्य मे॥५॥ कस्वरं कममीपं वा वा
 स्यं कायं तरं कवा। कस्वतं कचवास्तस्य स्वमहिमि स्थितस्य मे॥५॥

८५

यंतः करणधर्ममिमनमंतीत्यर्थः॥५॥ कस्वरमिति। सर्वत्र परित्यज्य ममस्वर
 ममीपारिकेनास्ति स एव हि निममस्वरं सत्पट्टिरेपि नास्तीत्यर्थः॥५॥ ॥

कष्टत्वरितिकालत्रय रूपस्य मम जीवितमरणेन सः स एव मात्र दर्शिनो मयम
 मलोकात्तरादयो नमंति। लौकिकं कार्यमपि नास्ति स एव मम लक्ष्ये त्वयः क
 ममाधिश्चक॥॥ अतमिति धर्मार्थिकामकथया योगाभ्यासकथया विज्ञान
 कथया चातं आत्मविश्रान्तस्य मम एतैः प्रयोजनानावाहित्यर्थः॥ ८ ॥ ॥

मृत्फज्जिवितं वा कृत्वा लोकाः कास्य लौकिकं कृत्ययः कममाधिं
 वा स्वमहिमि स्थितस्य मे॥॥ अतं त्रिवर्गकथया योगस्य कथया य
 मं। अतं विज्ञानकथया विश्रान्तस्य ममात्मनि॥॥ इत्यात्मविश्रान्त्यष्टकं॥॥

इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितायामष्टावक्रटीयामात्मविश्रान्त्यष्टकं॥ आत्मवि
 श्रान्त्यनियतं स्वनावो मुक्तिशालिनी। जीवमुक्तिदशां क्षिप्यश्चतुर्दश निरब्रवीत्॥

प्रायुक्तात्मविश्रान्ते फलान्तां विडम्बना वन्तां जीवमुक्तिरशां शिष्यश्चतुर्दश
 श्लोके निरूपयति नूतानां निरंजने मवेपाधि मयस्य न्ये मस्वरूपे नूतरेहं दिव्य
 मनोमिक्त तदिकि न्य मस्तिनेत्याह। कश्चन्यमिति। नहि मरात्मनि मति न्य
 मं नवतीत्यर्थः। मयि नैशय मपि स्वाभाविकेन आशानिरूप्यत्वात्त्यर्थः॥१॥

कस्तानि कहे होवा केंद्रियाणि क्वामन। कश्चन्ये कचने
 राश्यं मस्वरूपे निरंजने॥१॥ कजात्त्र क्वात्मविज्ञानं क्वानि
 विषयं मयः। कश्चित् क्वित्स्वत्वं गतदं दस्य मे मरा॥२॥ ॥

कृति। मरागतदं दस्य मे मराशास्त्रक तन्त्रन्ये विज्ञानं च क। आत्मविश्रान्त्या सर्वस्य ८६
 गलितप्रायत्वात्। निर्विषयं मनोपिन तस्यापि गलितप्रायत्वात्। अतएव च
 मिरपिन तथा रूप्तिमाध्वं विस्मत्तचित्तत्वमपि न चित्तस्येव गलितप्रायत्वात्त्यर्थः॥१॥

कविद्येति। मयि कविद्याय हंकारधर्माः इदं बाह्यं वस्तु जातं कृत्तानं कममं
 बंधः क्वितीयस्य संबंधिने जावात्। तथा बंधमोहावपि धर्मैः कश्चन्ये नुमा
 ह। स्वरूपस्येति निर्विशेषस्वरूपस्य ममरूपिताधर्मवार्ता कितथा च निधर्म

कविद्या क्वावा विद्या का हंके दं मम कवा। कबंधः कचवा
 मोहः स्वरूपस्य कस्वरूपता॥१॥ कप्रारब्धानि कर्माणि जीव
 मुक्तिरपि कवा। कतदिदेहकैवल्यं निर्विशेषस्य सर्वदा॥४॥

केमयि नाविद्यादयो धर्माः संतीति फलनार्थः॥३॥ कप्रारब्धेति प्रारब्धानि क
 र्माणि तस्या जीवमुक्तिस्तथा विदेहकैवल्यमेते धर्मा मिदानीर्विशेषस्य मे न म
 नात्यर्थः॥४॥

क्ववर्तेति। मरानिःस्वभावस्य मेकरत्वनोक्तत्वेनः क्रियस्युरणानिक्। अपरोक्षं
 वृत्तिरूपं च तानं क्वफलं विषयावृत्तिन्यत्फलेनैतत्केत्यर्थः॥५॥ क्वनोक्तइति
 इमित्येवरूपेऽद्वयेऽहमद्वयेऽत्माद्वैतस्वस्वरूपेऽमतिनोक्तः क्वसुसुसुः क्व
 क्वान्तकिंचवानोक्तानिः क्रियस्युरणं क्ववा। क्वपरोक्षफलं
 वाक्त्रिः स्वभावस्य मेमरा॥५॥ क्वनोक्तः क्वसुसुसुः क्वयोगीशानवा
 क्ववा। क्वबंधः क्वचवाशुक्तः स्वस्वरूपेऽहमद्वये॥५॥ क्वसृष्टिः क्वमंशरः
 क्वमाध्यं क्वचमाधने। क्वमाधकः क्वमिद्विस्वस्वरूपेऽहमद्वये॥७॥

योगीशानवाक् क्वबद्धः क्वसुसुसुः केत्यर्थः॥५॥ क्वसृष्टिरिति अहमद्वयेऽत्माद्वै
 ते स्वस्वरूपेऽमतिनोक्तमंशरोमाध्यमाधनेमाधकमिद्विस्विकि॥७॥ ॥ ७ ॥

८७

क्वप्रमातेति। सर्वराविमलस्योपाधिसंबंधमलशून्यस्य मेप्रमातृप्रमाणप्र
 मेयप्रमामसंबंधकममकिंचिसामान्यतो न्यत्यरार्थमात्रं क्वनचनकिंचि
 राक्पदार्थनाचोपिमम क्वसर्वथामसंबंधशून्यत्वाहित्यर्थः॥८॥ क्वविज्ञेपः
 क्वप्रमाताप्रमाणं वाक्प्रमेयं क्वचप्रमा। क्वकिंचिक्वनकिंचि
 दासर्वराविमलस्य मे। ८॥ क्वविज्ञेपः क्वचैकाग्र्यं क्वनिबोधः
 क्वसृष्टता। क्वरूपः क्वविषाहोवा सर्वरानिः क्रियस्य मे। ५॥ क्वचैष
 व्यवहारो वाक्चमापरमार्थता। क्वसुखं क्वचवाडः खनिर्विमर्ष
 स्य मेमरा॥१०॥ ॥

नि। सर्वरानिः क्रियस्य मे विज्ञेपादिका क्रिया केत्यर्थः॥१॥ क्वचैष इति सरानिर्व
 मर्षस्य विशेषज्ञानवृत्तिशून्यस्य व्यवहारः व्यवहारिकपदार्थज्ञानं क्वपरमार्थ
 नाज्ञानं च क्वसुखं वादिकमपिक्॥१०॥

कृमायेति। सर्वदा विमलस्य उपाधि मलशून्यस्य मम माया संसारो प्रीति
विरतिश्चेति। अयं कृजावभावो ब्रह्मभावश्च कृ। काये पात्रावे जावत्वस्य व
कुमशक्यत्वाद्याय वस्तुना मभावे ब्रह्मत्वस्य च वस्तुमशक्यत्वास्त्यर्थः ॥११॥

कृमाया कृच संसारः कृप्रातिविरति कृवा। कृजावः कृत्वत
ब्रह्म सर्वदा विमलस्य मे ॥१॥ कृप्रवृत्तिनिवृत्तिवक्रिमुक्तिः
कृचबंधनं। कृत्स्ननिर्विनागस्य स्वस्त्वस्य मम सर्वदा ॥१२॥

८८

प्रवृत्तिरिति। कृत्स्ननिःक्रियस्य तथा निर्विनागस्य नेहरति स्य सर्वदा स्वस्त्व
स्य मम प्रवृत्तिनिवृत्ति कृमुक्तिबंधने च केत्यर्थः ॥१२॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कोपदेश इति। निरूपाधेरूपाधिशून्यस्य तथा शिवस्य नित्यानंदस्वरूपस्य
उपदेशनक्रिया कृत् उपदेशकं शास्त्रं च कृमायात्तत्तुपाध्यभावे तत्तुतोपदेश
स्य चाभावात्। अतएव शिष्यश्च गुरुश्च कृत्वं शिवस्वरूपस्य च गुरुभावेति।
कृचास्ति ॥१॥ जीवमुक्तदशां गुप संहरति। कृचास्तीति। मम अस्तीति न मयि
कोपदेशः कृवाशास्त्रं कृशिष्यः कृत्वा गुरुः। कृचास्ति गुरुपाथे वा नि
रूपाधे शिवस्य मे ॥१॥ कृचास्ति कृचवानास्ति कृचास्ति चैकं कृचद्वयं। व
ज्रनात्र किमुक्तेन किंचिनोस्ति ह ते ममा ॥१॥ इति श्री शिष्यप्रोक्तं जीवमुक्त
चतुर्दशकं ॥१॥
नि॥ अमत्वापेक्षत्वात् सत्त्वस्यानयानास्तीत्यपि न मयि रतिमत्वापेक्षत्वाच्चास्ति व
स्या। अतएव मिथः सापेक्षत्वाच्चैकत्वद्वित्वे अपि मम न सत्त्वस्यैकं व्यक्तित्वे देन नि
पेक्षस्य कृत्यकोटि निरापिवस्तुमशक्यत्वात् सामान्यतया। वज्रनेति वज्रनात्तु

न किंप्रयोजनमस्ति देकरूपस्य किंचिदपि नोतिष्ठते न प्रकाश
तदर्थः ॥१॥ इति श्रीमद्भिषक्तोषिष्यप्रोक्तं जीवमुक्त
शकं ॥

बंधमोहेचतुष्कं॥२॥॥

८५

शास्त्रमकरांत।

शशति। विंशतिश्लोकाः। गुरुप्रोक्ते तत्त्वोपदेशाख्ये पञ्चदशोपकरणेऽस्युः। दश
श्लोकाः। गुरुप्रोक्ते विशेषेपदेशाख्ये षोडशोपकरणेऽस्युः। विंशतिश्लोकाः। गुरुप्रो
क्तास्तत्त्वसंस्वरूपोपदेशाख्ये सप्तदशोपकरणेऽस्युः। गुरुप्रोक्ते ज्ञानमज्ञातकं नाम
ष्टादशोपकरणेऽस्युः।

अष्टकं चेति। शिष्यप्रोक्तमात्मविश्रांत्यष्टकं नाम एकोनविंशतिप्रकरणं। शि
ष्यप्रोक्तजीवन्मुक्तचतुर्दशिकं नाम विंशतिमं प्रकरणं। पुरुप्रोक्तं संख्याक्रम

अष्टकं चात्मविश्रांतौ जीवन्मुक्तौ चतुर्दशिकं॥
षट्संख्याक्रमविज्ञाने ग्रंथैकात्म्यततः परं॥ ५॥

कथनं नामैकविंशतिप्रकरणं। अतः परं विंशत्येकमितैषंडैः के ग्रंथैकात्म्य
संख्याग्रंथस्वज्ञानं चैवैकात्म्यं समूहरूपतया एकात्मत्वमित्यर्थः॥ ५॥ ॥

९०

विंशत्येकमिति। इति अष्टाकक्रमसंख्याक्रमं विंशत्येकोक्तिपट्टिः षंडैः विंशत्य
क्रमितैः एकविंशतिषंडैरित्यर्थः। किंपट्टिः श्लोकैरात्मानिमध्यरेवेः जीवात्मप
रमात्मानदेनिनश्चात्मादौ अग्निध्रुयः मध्यखंच मध्ये अन्यं अंतकानां वामतो
गतिश्च तेदौ मध्ये खमादौ त्रयं। ३। बाधिकैस्त्रिंशतश्लोकैरित्यर्थः। श्लोकसंख्या
विंशत्येकमितैषंडैः श्लोकैरात्मानिमध्यरेवेः। अवधूतानुत्तरे अश्लो
काः संख्याक्रमा अमी॥ ५॥ इत्यष्टावक्रं समाप्तं॥ ॥ श्री ॥

उपसंहरति। अवधूतानुत्तरितरूपोऽयं ग्रंथस्तस्य संख्याक्रमो विद्यते येषु ते सं
ख्याक्रमा इदृशाः श्लोका अमी कथिता इत्यर्थः॥ ॥ ५॥ इति श्रीमद्विष्णुस्मृत्यवि
रचितायां अष्टावक्रटीकायां संख्याक्रमादिव्याख्यानं समाप्तं॥ ॥ ७॥
संवत् १९३५ वर्षे आषाढ शुद्ध ३ बुधे चित्ति॥ ७ ॥ शुभं नवतु॥ ७ ॥

९१

